

Emperyalizm Kuramları ve Sermayenin Uluslararasılaşması¹

Özgür Öztürk

Kapitalizmin son yüz yıldaki hemen her önemli dönüm noktasında, 'yeni' emperyalizm fikrinin de bir şekilde gündeme geldiği görüldü. Bu nedenle emperyalizm, bir anlamda, her zaman *yeni* bir şey oldu. Konu hakkındaki (1902 tarihli) ilk önemli yapıtta bile, liberal yazar John Hobson sık sık 'yeni emperyalizm' ifadesini kullanmaktaydı (Hobson, 1938). Hobson'dan on yıl kadar sonra ortaya konulan klasik Marksist emperyalizm analizlerinde, emperyalizmin kapitalizmin yeni bir aşamasına (tekelci kapitalizme) karşılık geldiği vurgulandı. İkinci Dünya Savaşı sırasında, Amerikan medyasında, savaş sonrası 'yeni emperyalizmin' nasıl olacağına dair tartışmalar yapılmaktaydı (Panitch ve Gindin, 2004: 27). Savaş izleyen dönemde ise, klasik sömürgeciliğin tasfiye edilmesinin ardından, anti-emperyalist hareket içinde 'yeni sömürgecilik' kavramı yaygınlık kazandı. Nihayet günümüzde, ABD'nin Afganistan ve Irak'a saldırılarıyla birlikte canlanan emperyalizm tartışmaları içinde, 'yeni emperyalizm' fikrinin bir kez daha gündeme geldiğini görüyoruz.

Süreklilik arz eden bu yenilik algılamasının temel nedeni, şüphesiz ki emperyalizmin kapitalizmle ve onun geçirdiği dönüşümlerle olan çözülmez bağlarıydı. Nitekim Marksist emperyalizm kuramlarının eskiden beri değişmeyen özelliği, kapitalizmle emperyalizm arasındaki zorunlu bağların vurgulanması oldu. Bu kuramlar üç ana tarihsel 'dalga' halinde ortaya çıktı (Andersson, 2004: 5-6). Klasik Marksist emperyalizm kuramları olarak da bilinen birinci dalga kuramlar, 1910'lu yıllarda geliştirildi. Genellikle az gelişmişlik yazını içerisinde dile getirilen ikinci

¹ Bu yazı, büyük ölçüde, kaynakçada belirtilen yüksek lisans tezime dayanıyor (metin içinde ayrıca referans vermiyorum). Fuat Ercan ve Mehmet Türkay'a yorum ve eleştirileri için çok teşekkür ederim.

dalga kuramlar ise, 1960 ve 70'lerin ürünüydü. Bugün yeni bir dalganın yükseldiği söylenebilir: 'üçüncü dalga', henüz oluşum halindedir².

Bu çalışma, öncelikle, Marksist emperyalizm kuramlarını dönemeştirmeye ve anlamaya yöneliktir. Bu kuramlara yönelik bir anlama çabasının ön koşulu ise, kuramların ortaya konulduğu tarihsel dönemlerin temel özelliklerinin ve farklı 'dalgalar' arasındaki vurgu farklarının nedenlerinin belirlenmesidir. Yazıda, farklı dalgaların özgüllüklerinin ve dönemler arasındaki süreklilik/kopuş ilişkilerinin tespit edilmesiyle, söz konusu kuramlara dair bütünlüklü bir yorum çerçevesi oluşturabilmek hedeflenmektedir. Bu bağlamda, temel olarak, dönemler arasındaki vurgu ve sorunsallaştırma farklılıklarının, sermayenin uluslararasılaşma sürecindeki farklı evrelerin sonucu olduğu savunulacaktır.

Yazının ilk bölümünde sermayenin uluslararasılaşma sürecine dair bazı giriş gözlemlerinin kısaca ortaya konulmasının ardından, ikinci bölümde, geçmişteki (birinci ve ikinci dalga) emperyalizm kuramları ele alınmaktadır. Üçüncü bölümde ise, günümüz 'yeni emperyalizm' kuramlarında öne çıkan bazı vurgu ve temalar incelenmektedir. Ele alınan konunun genişliği nedeniyle, kaçınılmaz olarak bazı genellemeler yapılmıştır. Bu nedenle, yazıda yalnızca genel bir çerçeve sunulduğunu ve temel amacın konu hakkında yapılacak daha ileri çalışmalar için zemin hazırlamak olduğunu ilk başta belirtmekte yarar var.

Emperyalizm kavramı, genellikle, güçlü ülkelerin kendi çıkarları için daha zayıf ülkelere uyguladıkları baskı ve şiddeti ifade etmek üzere kullanılmaktadır. Bu yazıda ise, *sermayenin uluslararasılaşma sürecinde ülkeler arasında cereyan eden eşitsiz güç ilişkileri* biçiminde kavramlaştırılacaktır. Marksist analizde temel hareket noktası sermaye birikimidir; ancak, dünya ölçeğinde sermaye birikimi, farklılaşmamış bir mekanda değil ulus-devletler tarafından bölünmüş bir ortamda gerçekleşir. Bu nedenle, sermayenin uluslararasılaşması, öncelikle uluslar-arası bir nitelik taşır³. Emperyalizme özgü eşitsiz güç ilişkileri de, temelde sınıfsal ilişkiler olmakla birlikte, *biçim olarak* ülkeler arasında cereyan eder. Bu bağlamda, emperyalizm kavramı (i) emperyalist ülkelerle 'tâbi' ülkeler arasındaki ve (ii) emperyalist ülkelerin kendi arasındaki eşitsiz ilişkileri kapsar. Emperyalizm kavramı sıkça yapıldığı gibi yalnızca emperyalist ülkelerle 'tâbi' ülkeler arasındaki ilişkiyi ifade etmek üzere kullanılırsa, sorunun önemli bir boyutu, yani emperyalist kampın kendi içindeki çelişkileri dı-

2 Klasik Marksist emperyalizm kuramları, temel olarak R. Hilferding, N. Buharin ve V.I. Lenin tarafından, ilave olarak Rosa Luxemburg ve kısmen de K.Kautsky tarafından getirilen katkıları içermektedir. 'İkinci dalga' içinde en etkili olanlar, radikal Bağımlılık okulu ve daha sınırlı bir ölçüde de *Monthly Review* grubu yazarları tarafından getirilenlerdir. Son olarak, üçüncü dalga veya yeni emperyalizm kuramları ifadesi, D.Harvey, E.M.Wood, P.Patnaik, G.Arrighi, L.Panitch ve S.Gindin, P.Gowan, J.B.Foster, J.Petras gibi yazarların çalışmalarından oluşan yazını ifade etmek üzere kullanılacaktır. Kolaylık olması açısından, metin boyunca, genellikle ele alınan dönemde geçerli olmuş ('ileri ve geri ülkeler', 'merkez-çevre', 'üçüncü dünya' gibi) kavramlara yer verilmektedir.

3 'Küreselleşme' (*globalization*) veya 'ulus-ötesileşme' (*transnationalization*) gibi kavramlar, bu temel niteliği gözden kaçırmaktadır. Öte yandan, kapitalizm-öncesi dönemin imparatorlukları da burada öne sürülen emperyalizm kavramının dışında kalır, zira bu tür hakimiyet biçimlerinde 'sermayenin uluslararasılaşması' söz konusu değildir.

şarıda kalmış olacaktır. Ancak, ülkeler arasında cereyan eden ilişkilerin temelindeki sınıfsal niteliği unutmamak gerekir. Sermaye kavramı sınıfların mevcudiyetini içerir ve sermayenin uluslararasılaşması, emek-sermaye ilişkisinin ve sınıf mücadelesinin de çeşitli biçimler altında uluslararası boyutlar kazandığı bir süreçtir. Ülkeler arasında da bir ilişki olarak karşımıza çıkan, gerçekte sınıf ilişkilerinin dolaylı bir halidir.

‘Güç’ ilişkileri ifadesi ile vurgulanmak istenen, söz konusu ilişkilerin ne salt ‘iktisadi’ ne de salt ‘siyasi’ olduğudur. Emperyalizm kavramı, genellikle ‘iktisadi’ ve ‘siyasi’ diye (buna ‘ideolojik’ de eklenebilir) ayrıştırılan çeşitli boyutların bir arada ele alınmasını gerektirir. Böylece, buraya kadar söylenenlerden, emperyalizm konusunun özellikle karmaşık bir konu olduğu sonucu çıkmaktadır. ‘Sermaye’, ‘uluslararasılaşma’ ve ‘eşitsiz güç ilişkileri’ni bir arada düşünmeye çalışmak, tuzaklarla dolu bir uğraşa benzemektedir. Bu nedenle, emperyalizm kuramlarını ele almadan önce, sermayenin uluslararasılaşma sürecine ana hatlarıyla bakmak yararlı olacaktır.

1) Sermayenin Uluslararasılaşma Sürecinin Başlıca Evreleri

Marx, bir dünya pazarı kavramının bizzat sermaye kavramında içerilmiş olduğunu belirtir. Sermayenin uluslararasılaşması kavramı ise, yaşam süreci içinde sermayenin büründüğü başlıca gerçek biçimler olan para-sermaye, meta-sermaye ve üretken sermayenin uluslararası hareketini ifade eder⁴. Sermayenin bu üç temel formunun uluslararası hareketi, tarihsel (ve coğrafi) bakımdan eşitsiz bir niteliğe sahiptir (Palloix, 1977: 11; Bina ve Yaghmaian, 1991: 112). “Uluslararasılaşmanın farklı dönemleri farklı [devrelerin] baskınlığı ile gerçekleşir” (Albo, 2004: 115) ve dolayısıyla, kapitalizmin tarihinin bu farklılıklara göre dönemleştirilmesi olanaklıdır.

Tarihsel açıdan kapitalizmin doğuşu ve yayılması, kapitalizm-öncesi bir ortam içinde gerçekleşmiştir. Sermayenin uluslararasılaşmasının ilk aşaması, kapitalistleşen toplumlar ile henüz kapitalizm-öncesi bir aşamada bulunan toplumlar arasında meta değişimi ilişkileri ile karakterize olmuş ve geleneksel uluslararası iş bölümünü yaratmıştır. Kısaca meta-sermayenin uluslararasılaşması denilen bu hareket, 19. yüzyılda, Sanayi Devrimi’nin olanaklı kıldığı büyük ölçekli üretimin neden olduğu (üretilen malların satılabilmesi anlamındaki) gerçekleşme (*realizasyon*) baskısı altında ve kitlesel ölçekte ucuz hammadde temininin gerektiği koşullarda belirgin bir hal kazanmış, sanayi ülkelerinde mutlak artık-değerden görelî artık-değer üretimine geçişin zeminini hazırlamıştır. Marx’ın içinde yaşadığı tarihsel dönem, sermayenin

4 Sermayenin genel formülü, P(ara) - M(eta) ... Ü(retim) ... M' - P' olarak ifade edilebilir. P ile simgelenen para-sermaye, üretim için gereken üretim araçları ve emek-gücüne yatırılarak meta-sermaye biçimine (M) dönüşmekte, bunun ardından üretim süreci (Ü) başlamaktadır. Artık-değer yalnızca *dolaysız* üretim sürecinde yaratılmakta, burada üretim sürecine giren metaların değerinden (M) daha büyük bir değer (M') üretilmekte ve üründe cisimleşmektedir. Bunun satılmasıyla da (yani M'-P') döngü sona erer. P-M ve M'-P' evreleri dolaşım, Ü ise dolaysız üretim sürecini oluşturur. Elde edilen para-sermayenin yeniden yatırıma dönüştürülmesiyle, süreç genişlemiş bir ölçekte yinelenmektedir. Yinelenen döngüler içinde, para ile başlayıp biten devre para-sermaye devresini, meta ile başlayıp biten devre meta-sermaye devresini, üretimle başlayıp biten devre ise üretken sermaye devresini oluşturur (Marx, 1992: 33-96).

uluslararasılaşmasının bu en erken evresidir. Kapitalist sanayinin yükselişiyle birlikte yeni bir uluslararası iş bölümünün oluşumu ve yeryüzünün iki ana üretim alanına ayrılması, *Kapital*'de vurgulanan temel bir gelişmedir:

... makineyle üretilen malların ucuzluğu ile birlikte, ulaştırma ve iletişim araçlarındaki gelişmeler, dış pazarların ele geçirilmeleri ile silah sağlamış olur. Başka ülkelerdeki elzanaatlarını ortadan kaldırarak buraları zorla hammadde ikmal alanları haline getirir. Doğu Hindistan, bu yolla, Büyük Britanya için, pamuk, yün, kenevir, jüt, indigo üretme zorunda kalmıştı. Büyük sanayi, işçilerin bir kısmını sürekli bir şekilde 'fazlalık' haline getirerek, kök saldıği bütün ülkelerde, büyük çapta göçlere ve yabancı toprakların sömürgeleştirilmelerine yol açar, ve bu ülkeleri anayurt için hammadde yetiştiren yerleşme yerleri haline getirir; örneğin Avustralya'nın, yün yetiştiren bir ülke haline sokulması gibi. Yeni ve uluslararası bir iş bölümü, büyük sanayinin başlıca merkezlerinin gereksinmelerine uyan bir iş bölümü ortaya çıkarır, ve yeryüzünün bir bölümünü, temel olarak sanayi alanı halinde kalan, öteki bölümünü hammadde sağlayan tarımsal üretim alanı haline getirir (Marx, 1986: 462-3).

19. yüzyıl, genel olarak, meta-sermayenin uluslararasılaşmasıyla karakterize olur. Meta-sermayenin hareketi belirli bir ölçüde para-sermayenin hareketini de beraberinde getirmiş olmakla birlikte⁵, para-sermayenin büyük ölçekteki uluslararasılaşması, daha sonraları, 1873-96 bunalımından çıkışla birlikte hızlanan 'sermaye ihracı'nın sonucu olmuştur⁶. Yüzyıl dönümünde para-sermaye ihracı, temel olarak, devletler arası borç ve kredi ilişkileri biçimindedir ve (dönemin aşağıda sözü edilecek olan diğer gelişmeleriyle birlikte) emperyalizmin doğuşuna işaret etmiştir. İki dünya savaşı arasındaki dönem, sermayenin uluslararasılaşmasının bütün olarak kesintiye uğradığı bir dönemdir. Buna karşılık İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde, üretken sermayenin uluslararasılaşması (19. yüzyıl ile 20. yüzyılın ilk yarısındaki sınırlı başlangıçların⁷ ardından) kayda değer bir ölçekte ortaya çıkmış; bu gelişme meta-sermayenin ve para-sermayenin hareketine de yeni bir hız vermiş ve kapitalist üretim ilişkilerinin tüm dünyaya yayılmasının zeminini oluşturmuştur (Bina ve Yaghmaian, 1991: 113). 1970'lerin büyük krizinden günümüze kadarki dönemde ise, para-sermayenin hareketi öne çıkmış olmakla birlikte, her üç formdaki uluslararasılaşmanın da oldukça ileri boyutlara ulaştığı söylenebilir.

Bu çerçevede temel bir nokta, her ne kadar sermayenin uluslararasılaşmasının başlıca aşamaları şematik olarak bu şekilde ayrıştırılabilirse de, farklı devrelerin (veya üretim alanıyla dolaşım alanının) gerçekte iç içe geçmiş olduğudur. Sermayenin bu üç temel formunun tarihsel hareketi eşitsizdir, ancak bunlar birbirinden kopuk süreçler değildir.

5 Örneğin demiryolu inşası gibi faaliyetlerde, yatırımı üstlenen ülke genellikle krediyi de sağlamış ve meta ihracı ile para-sermaye ihracı örtüşmüştür (Sönmez, 1998: 28-9).

6 1893-1914 arasında İngiltere, Fransa ve Almanya'nın denetlediği dış yatırımların hacmi üç katına çıkmış; bu dönemde sermaye ağırlıklı olarak 'portföy yatırımları' biçiminde, faiz ve kâr payı elde etmek üzere ihraç edilmiştir (Olle ve Schoeller, 1982: 43).

7 'Sınırlı başlangıçlar'la kastedilen, üretken sermayenin bu erken dönemdeki hareketinin genellikle ihracata yönelik tarımsal üretim ve madencilik gibi sektörlerle sınırlı kalmış olmasıdır.

Sermayenin uluslararasılaşma sürecinin ana hatları üzerine bu genel gözlemlerin ardından, yukarıda üç tarihsel dalga olarak aşamalandırılan Marksist emperyalizm kuramlarını ele almaya geçebiliriz. İzleyen bölümde, Marx'ın mirası üzerine genel bir girişi takiben, hem tarihsel olarak önce gelmesi hem de kuramsal zemini oluşturması nedeniyle ilkin klasik emperyalizm kuramlarına bakılmakta, bunun ardından da ikinci dalga emperyalizm kuramları ele alınmaktadır.

2) Birinci ve İkinci Dalga Emperyalizm Kuramları

Marx'ın Mirası

Yaşadığı dönem itibariyle sermayenin uluslararasılaşmasını temel olarak meta-sermayenin hareketi açısından gözlemleyen Marx'ın yapıtlarında, kapitalizmin yayılması genellikle bir dünya pazarının oluşumu çerçevesinde ele alınır. Marx, özel olarak bir emperyalizm kuramı geliştirmemiş, hatta yapıtlarında (19. yüzyıl ortalarında çok yaygın olarak kullanılmayan ve kullanıldığı zaman da genellikle III. Napoleon'un imparatorluk politikalarına işaret eden) bu kavrama hemen hiç yer vermemiştir.

Marx'ın emperyalizm konusuyla doğrudan ilişkili sayılabilecek yorumları oldukça dağınıktır ve genellikle İngiliz sömürgeciliğinin Hindistan ve İrlanda gibi toplumlarda yarattığı etkiler üzerine makale ve mektuplarında karşımıza çıkar. Marx, 1850'lerde, 'Hindistan'da İngiliz Egemenliği' üzerine yazılarında, *Komünist Manifesto*'da kapitalizm hakkında takındığı tavra hayli yakın biçimde (Brewer, 1990: 55), İngiliz sermayesinin Hindistan'da 'biri yıkıcı biri yapıcı' ikili bir tarihsel misyonu olduğunu öne sürmüştür : bir yandan arkaik (asyatik) üretim biçimlerinin yıkılması, diğer yandan modern kapitalist üretimin (batı toplumunun) tesis edilmesi (Marx ve Engels, 1997: 87). Marx'a göre Hindistan'daki İngiliz egemenliği, geri toplumsal yapıları yıkararak, ne kadar acımasız olursa olsun ilerici bir tarihsel işlev görmektedir. Bu görüşlerin tamamlayıcı bir parçası ise, doğu toplumlarının durağanlığına ilişkin ünlü 'Asya Tipi' üretim tarzı kavramıdır. Ancak, Marx ve Engels'in söz konusu 'doğu' toplumlarına ilişkin somut bilgileri, içinde yaşadıkları dönemin ve toplumun 'batı-merkezli' bilgisiyle sınırlıdır (Anderson, 1996: 473-95) ve Marx daha sonraları, hem Asya tipi üretim tarzı kavramından hem de sömürgeciliğin ikili misyonu fikrinden büyük ölçüde uzaklaşmıştır. Bununla birlikte, Marx'ın (ikinci dalga kuramlarda olduğu gibi) sömürgeciliğin sömürge ülkede 'az gelişmişlik' yarattığı fikrine ulaştığını düşünmek de doğru olmayacaktır⁸.

Genel olarak, *Kapital* öncesi dönemde Marx'ın kapitalizmin dünya ölçeğindeki yayılmasının 'geri' toplumlar üzerinde 'ilerletici' etkiler yapacağını kabul ettiği, sonraları ise bu görüşe çekinceler ve kısmi revizyonlar getirdiği söylenebilir. Marx'ın

8 'Sinai bakımdan gelişecek gibi olduğu her seferinde' İngilizlerce ezilen ve yeniden 'tamamen tarımsal bir ülkeye' dönüştürülen İrlanda konusunda, Marx uzun süre İrlanda'nın kurtuluşunun İngiliz işçi sınıfının zaferine bağlı olduğunu düşünmüş, ancak sonraları tam zıt konuma geçmiş, yani İngiliz işçi sınıfının zaferi için İrlanda'nın ulusal kurtuluşunu gerekli bulmaya başlamıştır (Marx ve Engels, 1997: 287-9, 350-9). Yine de, bu görüşü genelleştirmemiş ve örneğin Hindistan'ın 'ulusal kurtuluşu'nu aynı terimlerle ele almamıştır.

emperyalizm kuramları üzerindeki asıl etkisi, sömürgecilik hakkındaki gözlemlerinden ziyade, kapitalist birikim üzerine analizlerinden gelmiştir. Bu etki iki koldan ortaya çıkmıştır. Bir yandan, sermayenin merkezileşme ve yoğunlaşma eğilimleri ile kâr oranlarının düşme eğilimi üzerine analizleri, Hilferding, Lenin ve Buharin'de, emperyalizmin açıklaması olarak 'tekelci kapitalizm' kuramına temel oluşturmuştur. Diğer yandan ise, *Kapital*'in 2. cildindeki yeniden-üretim şemaları, Rosa Luxemburg tarafından kapitalizmin yeniden-üretim için her zaman kapitalist-olmayan bir çevreye ihtiyaç duyduğunu ve emperyalizmin de bu sorunla ilgili olduğunu göstermek üzere eleştirel biçimde kullanılmıştır. Kısacası, emperyalizmin kavramlaştırılması ve sermaye birikimi süreci ile ilişkilendirilmesi, Marx-sonrası Marksist kuşağın eseridir.

Klasik Marksist Emperyalizm Kuramları

Hilferding, Lenin, Buharin ve Luxemburg gibi klasik kuramcılar, temelde, Marx'ın mirasını güncel koşullara uyarlamaya çalışırlar. Marx'ın ardından kapitalist dünyada ortaya çıkan bazı gelişmelerin, dönemin Marksistleri açısından acilen kuramsal bir açıklamaya kavuşturulması gerekmiştir. 19. yüzyılın sonlarına doğru (i) başlıca kapitalist güçlerin sömürgeci paylaşım mücadelesi hızlanmış, (ii) sermayenin merkezileşme ve yoğunlaşma eğilimleri (özellikle Almanya ve ABD gibi 'ikinci kuşak' kapitalist sanayi ülkelerinde) belirgin bir hal almış ve (iii) uluslararası para-sermaye hareketleri olağanüstü artmıştır. Bu üç temel gelişme klasik emperyalizm kuramlarında bir arada ele alınmış ve (Rosa Luxemburg dışında) emperyalizmin kapitalizmin tekelci evresi olarak tanımlanışında ifade bulmuştur. Bu tanımlamaya göre, 20. yüzyıl başı itibariyle tekeller ekonomik yaşama tümüyle egemen olmuş, kapitalizm serbest rekabetçi evreden tekelci evreye geçmiştir. Emperyalizmin anahtarı, klasiklere göre bu dönüşümdedir.

Marx'ın analiz ettiği sermayenin yoğunlaşma ve merkezileşme eğilimi, klasiklere göre, 20. yüzyıl başı itibariyle sermayenin finans, sanayi, ticaret gibi çeşitli bileşenlerinin bir bütünlük içinde - finans kapital - birleşmesini getirmiştir⁹. Devlet kadrolarıyla kurulan kişisel bağlarla sermaye-devlet bütünlüşmesi de sağlanmış ve büyük burjuvazinin siyasi pozisyonu çok güçlenmiştir. Böylece sermaye, ulusal ölçekte, sıkıca bütünlüşmüştür. Kuramın mantıksal çıkarımı Buharin'den gelir: sermayenin uluslararasılaşma eğilimi varsa 'ulusallaşma' eğilimi de vardır ve kapitalizmin başlıca çelişkisi bu iki zıt eğilimden kaynaklanmaktadır¹⁰. Bu tespit, sermaye birikiminin hem ulusal hem de uluslararası boyutlarının bulunduğunu ve bu iki boyut arasında çelişkilerin yer aldığını belirtmesi açısından çok önemlidir. Birbiriyle rekabet içindeki ulusal blokların ortaya çıkmış olmasının temel nedeni ise, klasiklere göre

9 Hilferding ve Lenin, finans kapital içinde bankaların öncü rolüne ve hakim konumuna dikkat çekerler (Hilferding, 1981: 95, 191-2; Lenin, 1992: 34-9; 45).

10 'Ulusallaşma' eğilimi, Buharin'de oldukça abartılı biçimde, bir ülkedeki tüm işletmeleri tek bir devasa kapitalist işletme şeklinde birleşmeye doğru götüren bir eğilim olarak kavranmıştır. Buharin'e (2005: 129) göre dünya pazarında rekabet eden, 'devlet kapitalist tröstleri'dir (*state capitalist trusts*). Gerçekten, Buharin'in kuramı, bütün iç tutarlılığını devletle sermaye arasında kurduğu bu özdeşlikten almaktadır.

tekelci üretim koşullarıdır. Lenin ve Buharin'e göre emperyalist ülkeler arasındaki çelişkiler, Kautsky tarzı bir ultra-emperyalizmi olanaksız kılmaktadır¹¹.

Klasik emperyalizm kuramlarının ortaya çıktığı dönem, büyük ölçekli uluslararası para hareketlerine tanık olmuştur. Ancak klasik kuramların anlaşılmasında, o dönemde üretken sermayenin uluslararasılaşmasındaki sınırlılık daha büyük önem taşır. Zira klasiklerin emperyalist devletler arasındaki çekişmelere yaptığı vurgunun temelinde bu yatmaktadır. Üretim uluslararasılaşmasının sınırlılığı veya öncelikle 'ulusal' bir karakter taşıması, burjuvazi açısından da uluslararası ittifaklar kurabilme kapasitesinin sınırlılığına ve öncelikle ulusal temelde bir rekabetin yaşanmasına yol açmıştır. Bu temelde, 1870'lerin büyük krizi, dönemin başlıca kapitalist güçlerini şiddeti giderek artan bir uluslararası rekabete ve bunun nihayetinde dünya savaşına sürüklemiştir (Hobsbawm, 1999: 74-9). Ulusal temelde örgütlenen devasa ekonomik birimlerin, yani başlıca kapitalist ülkelerde üretimde yoğunlaşma ve merkezileşmenin sonucu olarak ortaya çıkan tekellerin ekonomik yaşamdaki ağırlıkları, bu rekabet ortamında belirgin hale gelmiştir¹².

Üretken sermayenin uluslararasılaşmasının henüz sınırlı kaldığı koşullarda kapitalist devletin işlevi, içeride yeniden üretimin koşullarının sağlanması, dışarıda ise ticari ve parasal ilişkilerde 'kendi' burjuvazisinin azami çıkar sağlayabileceği bir ortamın yaratılmasıdır. Bunun pratikteki anlamı, 19. yüzyıl sonu bunalım ve yoğun rekabet ortamında, önde gelen kapitalist ülkelerin sömürgecilğe ve nüfuz alanları oluşturmaya yönelmesi olmuştur. Özellikle Afrika ve Asya kıtaları üzerinde 1880'lerden itibaren yoğunlaşan paylaşım mücadelesi, Birinci Dünya Savaşı'na giden yolda önemli bir dönemeçtir. Kapitalist devlet, uluslararasılaşmanın bu erken aşamasında, kendi burjuvazisi için ayrıcalıklar sağlamak üzere diğer devletlere (savaş, sömürgeleştirme, ticari ayrıcalıklar koparmak, devletler arası borçlar yoluyla nüfuz kurmak ve doğal kaynakların kullanım haklarını ele geçirmek gibi) çeşitli yollardan müdahale etmiştir. Bununla birlikte, klasik sömürgecilikle emperyalizmin farklılıkları bu dönemde ancak yeni yeni ayırt edilebilir durumdadır. Emperyalizme özgü 'incelikli' baskı biçimleri, bu evrede, eski tarz baskı biçimleriyle iç içe geçmiş bir halde ortaya çıkmıştır.¹³

11 Kautsky (2004: 165), başlıca kapitalist güçlerin kendi aralarında savaşmak yerine dünyayı el birliğiyle sömürmek üzere bir 'kutsal ittifak' oluşturmaları anlamına gelen ultra-emperyalizmin, 'saf ekonomik bakış açısına göre' olanaklı olduğunu yazmıştır. Lenin ve Buharin ise, barışçıl bir kapitalizmin süreklilik taşıyamayacağını ve dünya savaşı ortamında bunu tartışmanın siyasal açıdan hatalı olduğunu vurgularlar.

12 Yüzyıl dönümünde tekelleşme eğilimi, özellikle Almanya ve ABD gibi yeni ve geç sanayileşen ülkelerde daha açıktır (Beaud, 2003: 173-4). Dönemin başlıca kapitalist gücü olan İngiltere'de tekellerin ortaya çıkması, Birinci Dünya Savaşı'nı izleyen dönemde söz konusu olmuştur.

13 Emperyalist dönemde ülkeler arasındaki baskının, kapitalizm öncesi imparatorlukların aksine, açık siyasal denetim veya sömürgeci işgal biçimini almak zorunda olmadığı sıklıkla belirtilmiştir (O'Connor, 1971: 25-8; Wood, 2003a: 4). Yine de, işgal yoluyla denetim esasına dayalı klasik sömürgeciliğin ancak İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde (yani kapitalizm ve emperyalizm başladıktan epeyce sonra) ortadan kalktığını da göz ardı etmemek gerekir. Baskının aldığı biçim, yalnızca emperyalist ülkenin üretim yapısı tarafından değil, aynı zamanda tâbi toplumdaki toplumun yapısı tarafından belirlenmektedir (Chibber, 2005: 154). İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde tüm dünyada hız kazanan kapitalist dönüşüm, açık siyasal denetime veya sömürgeci işgale gerek duymayan 'saf' bir emperyalizmin de koşulu olarak görülebilir.

Diğer yanda, sömürgecilik ve emperyalizm gibi süreçlerle kapitalist dünya ekonomisine dahil edilen kapitalizm-öncesi toplumların kapitalizmle temasının en önemli sonuçlarından biri, bu toplumlarda belirli bir ticari sermaye birikiminin başlamasıdır. Uluslararası ticaretin ve para-sermaye akımlarının ölçeğinin büyümesiyle, kapitalizm-öncesi toplumlarda, geleneksel hakim sınıflarla genellikle ittifak içinde hareket eden bir sınıf olarak ticaret burjuvazisi önem kazanmıştır. Bu dönemde ticari sermaye, kapitalist toplumlarla kapitalizm-öncesi yapılar arasındaki bağlantıyı kurmuş; kapitalist üretim ilişkileriyle karakterize olmamakla birlikte, kapitalist üretim tarzının ortaya çıkmasının zeminini yaratmıştır (Weeks ve Dore, 1979).

Üretken sermayenin uluslararasılaşmasının sınırlı kaldığı koşullarda (yani kabaca İkinci Dünya Savaşı öncesinde), kapitalizm-öncesi toplumlarda, kapitalizmin diğer üretim tarzlarını dönüştürücü etkileri de sınırlı kalmıştır. Kapitalist ülkelerin işlenmiş mal, henüz kapitalistleşmemiş ülkelerin birincil mal ihraç ettikleri geleneksel uluslararası iş bölümü, temelde meta-değişimi ilişkileriyle yani dolaşım alanıyla sınırlıdır. Meta değişimi ilişkileri (ve 19. yüzyılın sonlarında hızlanan para-sermaye ihracı) ise, kapitalizm-öncesi üretim tarzlarının zamanla çözülmesini getirirse de, kapitalist üretim ilişkilerinin tam anlamıyla yerleşmesini (sermayenin emeği gerçek anlamda boyunduruk altına almasını) çok zorunlu kılmamıştır¹⁴. Uluslararasılaşmanın bu erken evresinin somut sonuçları, meta değişimi ilişkilerinin tüm dünyada yaygınlık kazanması ve geniş bölgelerin birbiri ardına ticarete açılması olmuştur.

Sömürgelerin ve nüfuz alanlarının paylaşılmasıyla, 19. yüzyıl sonu itibarıyla hemen hemen tüm dünya kapitalist dünya ekonomisi etrafında bütünleşmiştir. Ancak, başlıca kapitalist güçler tarafından dünyanın paylaşılması, yeni kapitalistleşen ülkeler açısından elverişsiz bir durum yaratmıştır¹⁵. Bu nedenle, Birinci Dünya Savaşı'nı temelde bir 'yeniden paylaşım savaşı' olarak kabul etmek hatalı olmaz. Nitekim klasik emperyalizm kuramlarında, dünya savaşı genellikle bu şekilde kabul edilmiştir.

Emperyalizme özgü eşitsiz güç ilişkileri, bu dönemde, bir yandan emperyalist ülkeler arasındaki çelişkiler, diğer yandan da bu ülkeler tarafından tüm dünyanın sömürgeler ve nüfuz alanları biçiminde paylaşılması biçiminde ortaya çıkmıştır. İngiliz hegemonyası belirgin biçimde gerilemiş, ABD ile Almanya ve Fransa gibi bazı kıta Avrupası ülkeleri, İngiliz sınaî üstünlüğüne etkili bir korumacılıkla yanıt vermiştir. 'Yeni emperyalizm', 1880'lerin bunalım ortamında, bir dizi sanayileşmiş kapitalist ülke arasındaki rekabetin 'doğal yan ürünü'dür (Hobsbawm, 1999: 79). Öte yandan, üretim güçleri açısından, kapitalist dünya ile 'geri' ülkeler arasındaki eşitsizlik de bu dönemde hızlı biçimde artmıştır¹⁶. Geri ülkelerdeki kapitalizm-öncesi

14 Yine de bu gelişmeler, daha sonraki dönemde üretken sermayenin uluslararasılaşması ve kapitalist üretim ilişkilerinin tüm dünyaya yayılması açısından zemin hazırlamıştır (Bina ve Yaghmaian, 1991: 112-3).

15 Özellikle Almanya'nın 1880'lerden itibaren sömürgecilik yoluyla elde ettiği kazanımlar, İngiltere ve Fransa gibi diğer önde gelen kapitalist güçlere kıyasla oldukça mütevazı kalmıştır.

16 Örneğin, kapitalistleşmiş ülkelerde kişi başına gelir, 1880'de geri ülkelerdekine iki katı, 1913'te ise 3 katıdır (Hobsbawm, 1999: 23-4). Yüzyıl dönümünde, dünya sanayi üretiminin yarısı İngiltere ve ABD'de, dünya ticaretinin dörtte üçü Avrupa ve Kuzey Amerika'da gerçekleşmiştir (Beaud, 2003: 160-1).

yapılar göz önüne alındığında, bu aslında tahmin edilebilir bir gelişmedir. Birinci Dünya Savaşı öncesindeki yirmi yılda kayda değer bir ölçüğe erişen para-sermaye hareketleri, mevcut eşitsizliği daha da arttırmıştır. Sömürge ülkelere verilen borçlar biçimindeki para-sermaye ihracı, her ne kadar daha sonraki dönemde gerçekleşecek kapitalist dönüşüm açısından zemin hazırlamışsa da, ilk etapta, geri ülkelerdeki geleneksel hakim sınıfların siyasal konumunu pekiştirmeye hizmet etmiştir (Bina ve Yaghmaian, 1991: 112).

Klasiklerde 'sermaye ihracı', ileri ülkelerde tekelleşmenin sonucu olarak aşırı biriken sermayenin geri ülkelere akması olarak kavranır¹⁷ (Buharin, 2005: 51; Lenin, 1992: 67). Bu yorum, kapitalizmin coğrafi yayılmasının nedenlerine dair güçlü bir açıklama getirmekle birlikte, içinde ileri ülkelerde kapitalist gelişmenin hemen sona erdiği imasını da barındırmaktadır¹⁸. Aslında klasiklerin hepsinde, kapitalizmin tarihsel misyonunu tamamladığı ve yerini daha üstün bir toplumsal sisteme bırakmasının vaktinin geldiği kabulü mevcuttur.

Klasik kurama göre tekelci kapitalizm, ülke içinde ve dışında gerici politikalara yönelir, finans kapital 'özgürlük değil tahakküm' ister. Emperyalist evresinde kapitalizm, bu gerici politikalarla kendi sonunu hazırlamaktadır. Yine de, klasiklere göre, tekelci kapitalizm serbest rekabetçi kapitalizmden daha ileri bir tarihsel formdur. Zira tekelci koşullarda, üretimin toplumsallaşması ile, sosyalizmin maddi olanağı ve zorunluluğu ortaya çıkmıştır (Hilferding, 1981: 367; Buharin, 2005: 81-2; Lenin, 1992: 28).

Siyasal düzlemde, Hilferding'e (1981: 368-9) göre, tekelleşmenin topluma getirdiği ağır yükler zamanla diğer toplumsal sınıfları da işçi sınıfı mücadelesinin yanına itmektir. Buharin (2005: 180) ise, emperyalist savaşların yıkıcı etkilerinin, işçi sınıfının 'yurtsever' fikirlerden koparak uluslararası proletarya devrimine yönelmesine yol açtığını düşünür¹⁹.

Sermayenin uluslararasılaşmasının sınırlılığı ve dünya savaşı ile belirlenen bir ortamda dile getirilen klasik emperyalizm kuramlarında, kaçınılmaz olarak ulu-

17 Lenin (1992: 69), sermaye ihracının geri ülkelerde kapitalist gelişmeyi hızlandırdığını belirtir: "İhraç edilmiş sermaye, ihraç edildiği ülkelerde, kapitalizmin gelişmesini etkiler, hızlandırır. Böylece, sermaye ihracı, ihracatçı ülkelerdeki gelişmeyi bir parça durdurma eğilimi taşısa da, bunun, bütün dünyadaki kapitalizmi derinlemesine ve genişlemesine geliştirmek pahasına olduğunu unutmamalı". Lenin'e (1992: 132) göre kapitalizm, genel olarak "eskiye göre çok daha büyük bir hızla" gelişmektedir. Ama emperyalist ülkeler açısından, finans kapitalin egemenliği, dünya ekonomisindeki eşitsizlikleri ve "dünya ekonomisinin farklı unsurlarının gelişmesinin ritimleri arasındaki farklılıkları" azaltmaz, aksine artırır (Lenin, 1992: 101-3). Hilferding'e (1981: 321) göre ise, sermaye ihracı, geri ülkelerdeki gelişmeyi başlangıçta hızlandırsa da, zamanla 'ekonomik ve siyasal bağımlılık' yaratmakta ve gelişme dinamiklerini sınırlamaktadır.

18 Geri ülkelerin sermaye akışlarını mas etme kapasitesinin oldukça sınırlı olduğu ve gerek ticaretin gerekse sermaye akışlarının aslında ağırlıklı olarak kapitalistleşmiş ülkelerin kendi arasında gerçekleştiği göz önüne alındığında, klasik biçimiyle 'sermaye ihracı' tezi elbette ki problemlidir. Kapitalizmin coğrafi yayılmasına vurgu yaparken, 'derinleşme' boyutunu bir ölçüde göz ardı etmektedir (Panitch ve Gindin, 2004: 18).

19 Lenin ve Buharin, ayrıca, tekeller tarafından yüksek ücretler ve istihdam olanakları gibi rüşvetlerle satın alınan bir 'işçi aristokrasisi'nin doğduğunu, II. Enternasyonal'in başlıca destekçisinin de bu işçi tabakası olduğunu savunurlar (Lenin, 1992: 14; Buharin, 2005: 177-9).

sal sermaye blokları arasındaki çekişmelere vurgu yapılmıştır. Ancak yine de, belli bir sınıfsal bakış korunmuş ve ülkeler arasındaki ekonomik ilişkilerin temelinde sınıflar arasındaki üretim ilişkilerinin yattığı kabul edilmiştir (Buharin, 2005: 30). ‘Emperyalizmin sınıf karakteri’ olarak ifade edebileceğimiz yorum, Marksist olmayan Hobson’da bile belirgindir ve Lenin, belli çekincelerle birlikte, Hobson’a büyük değer vermiştir²⁰. Zira Hobson’un kuramı, bir anlamda, Hilferding’in finans kapital analizi ni tamamlar niteliktedir : Hobson’un analizi, finansla üretimin birbirinden kopuk, finansal çıkarların güçlü, spekülatif kâr arayışının baskın olduğu kozmopolit bir ‘asalak’ kapitalizm²¹ türüne işaret ederken; Hilferding’in analizi, sermayenin kendi içinde ve devletle bütünleştiği, ulusal ölçekte örgütlü ve planlı bir ‘üreten’ kapitalizm türüne karşılık gelmektedir²² (Arrighi, 2000: 246). Aslında her iki vurgu da modern kapitalizme içkin özellikleri ayrı ayrı öne çıkarmaktadır. Lenin, *Emperyalizm* kitabında, bu iki analizi devrimci bir siyasete temel olacak biçimde sentezlemiştir.

Lenin’in emperyalizm kuramına bir diğer temel katkısı, emperyalizm kuramıyla ‘ulusal sorun’u bütünleştirmesidir (Mommsen, 1982: 50-3). Emperyalizmle birlikte dünya, ezen ve ezilen uluslar olmak üzere iki gruba ayrılmıştır (Lenin, 1995: 144) ve dünya kapitalizminin mağlup edilmesinde, emperyalist sisteme karşı baş kaldıran ulusal kurtuluş savaşları, sosyalistlerin desteğini hak etmektedir²³. Ancak Lenin’in ulusal soruna yaklaşımı, ‘ulusalci’ bir konumdan değil dünya devrimi ve sınıf perspektifindedir.

Ulusal sorunun emperyalizm kuramıyla bütünleştirilmesi, sonraki dönemlerde, kuramın ‘ekonomik’ ve ‘siyasal’ boyutları arasında bir gerilimin ortaya çıkması sonucunu vermiştir. Kuramın ‘ekonomik’ boyutunu, tekelleri ve sermaye ihracını ele alan analizin, ‘siyasal’ boyutunu ise ülkeler arasındaki baskıya işaret eden analizin oluşturduğu düşünülmüştür (Willoughby, 1995). Ekonomik boyutun ileri kapitalist ülkelerdeki dinamiklere, siyasal boyutun ise geri ülkelerdeki ulusal kurtuluş mü-

20 Hobson’a göre, ulusun bütünü için sakıncalı olan emperyalizm, belirli çıkar grupları için kârlı bir iştir. Çıkar grupları piramidinin en tepesinde ise, para-sermayeyi elinde tutan bir avuç spekülâtör ve rantiyeye bulunur (Hobson, 1938: 46, 56-61). Liberal Hobson, doğal olarak, kapitalizmle emperyalizm arasında zorunlu bir bağ görmez. Yatırımların ülke içine yöneltilmesi ve işçi sınıfının alım gücünün yükseltilmesiyle, emperyalizme gerek kalmayacağını savunur (1938: 81-8).

21 Lenin’in *Emperyalizm* kitabından ziyade, o dönemdeki referanslar, “Kapitalizmin Asalaklığı ve Çürümesi” başlıklı sekizinci bölümdedir. Lenin (1992: 13, 106) ayrıca, tekelci kapitalizmin asalaklığını vurgulamayan Marksist Hilferding’in ‘Marksist olmayan Hobson’a göre geriye bir adım’ attığını yazar.

22 Hilferding finans kapital içinde bankaların gücüne ve önderliğine çok vurgu yapar, ama finans kapital kavramının özü, banka ve sanayi sermayesinin (finansla üretimin) - kopması değil - birleşmesidir. Hilferding, 1920’lerde, bu analizi daha da ileri taşıyarak ‘örgütlü kapitalizm’ tezine ulaşmıştır. ‘Örgütlü kapitalizm’ tezi, devlet-sermaye bütünleşmesi ve planlama yoluyla kapitalizmi karakterize eden anarşinin sona erdirildiği, işçi sınıfının sistemle bütünleştirildiği ve uluslararası planda emperyalist çekişmenin yerini daha işbirlikçi biçimlere bıraktığı bir durum tespitiyle hareketle, sosyalizme barışçıl geçişi öngörmektedir.

23 Lenin’in bu katkısı, *Emperyalizm* kitabından ziyade, o dönemde ve daha sonrasında yazdığı çeşitli makalelerde yer almaktadır. “Emperyalist devletlere karşı millî savaşlar sadece mümkün ve muhtemel değil, aynı zamanda kaçınılmaz, ilerici ve devrimcidirler” (1995: 216). Lenin (1995: 226-7), toplumsal devrimin, burjuvaziyle işçi sınıfının karşılaşması biçiminde ‘saf’ bir devrim değil karmaşık ve tüm cephelerde yürütülecek bir süreç olduğunu belirtir. Ulusal sorunu küçümseyen karşıt eğilimi ise, ‘siyasal sorular formüle edemeyen emperyalist ekonomizm’ olarak niteler.

cadelelerine yönelik olduğu kanısı uyanmıştır (Mommsen, 1982: 52). Buna bağlı olarak, emperyalizmin öncelikle ekonomik bir olgu olarak mı yoksa siyasal bir olgu olarak mı tanımlanacağı sorusu sorulmuştur. Bu sorunun yanıtı, günümüz 'yeni emperyalizm' kuramlarında da aranmaktadır²⁴.

Sömürge ve yarı-sömürge ülkelerdeki ulusal kurtuluş mücadeleleri, 1920'lerden itibaren komünist hareket içinde temel bir önem kazanmış ve bu mücadelelerin emperyalizme karşı seferber edilmesinin dünya devrimi açısından aciliyet taşıdığı düşünülmüştür. Bu gelişmenin ana nedeni ise, batı Avrupa'daki devrim beklentilerinin sonuçsuz kalmış olmasına karşılık, sömürge dünyadaki sömürgecilik karşıtı hareketlerin canlanmış olmasıdır (Claudin, 1990: 312-41). Bununla birlikte, İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde klasik sömürgeciliğin sona erdirilmesinin ardından, emperyalizm kuramıyla ulusal sorunun dünya devrimi perspektifi temelinde bütünleştirilmesinin zemini pek kalmamıştır. Bu dönemden itibaren, kapitalist dünyada temel siyasal birim olarak ulus-devletin konumu pekişmiştir. Geçmişte 'ulusal baskı' olarak ortaya çıkan ve deneyimlenen tahakküm, ulusal kurtuluş savaşları çağının büyük ölçüde kapanmasıyla birlikte daha farklı ve dolaylı biçimlere bürünmüştür. Nitekim ikinci dalga kuramlarda ve yeni emperyalizm analizlerinde, genellikle bir 'ulusal sorun' tartışması yer almamaktadır.

Klasik emperyalizm kuramları, sermayenin uluslararasılaşma sürecinin erken aşamalarının ürünüdür. Üretken sermayenin uluslararasılaşmasının sınırlılığına bağlı olarak, döneme ulusal sermaye blokları arasındaki emperyalist rekabet ve dünya savaşı damgasını vurmuştur. Klasik kuramlar, kısa sürede dünyaya yayılan ve emperyalist savaşa yol açan bir sistemin ekonomik ve siyasal temellerini açıklama ve sürece dünya devrimi perspektifinden müdahale etme çabasında olmuştur. Ancak, kapitalist devletin indirgemeci bir tarzda ele alınması (ki 'devlet kapitalist tröstleri' gibi kavramlarıyla Buharin'de bu daha belirgindir), emperyalistler arası çekişmeye (kaçınılmaz olarak) yapılan güçlü vurgu ve ileri ülkelerde aşırı biriken sermayenin geri ülkelere doğru aktığı (sermaye ihracı) tezi, özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemler için, bu kuramların açıklayıcılığını bir ölçüde sınırlamıştır.

Klasiklere göre, kapitalist üretim ilişkilerinin tüm dünyaya yayılması bizzat sermaye kavramında içerilmiştir. Ancak klasik kuramlar, kapitalizmin gelişimi sürecine temelde ileri ülkelerdeki dinamikler açısından bakmıştır. Emperyalizm çağında geri ülkelerdeki 'gelişme' sorunları, klasikleri çok fazla meşgul etmemiştir. Klasiklere karşıt olarak, ikinci dalga kuramlarda bu sorun merkezi önem kazanmış, ancak bu sefer de ileri kapitalist ülkelerdeki dinamikler göz ardı edilmiştir. Klasik kuramlarda ise, kapitalizmin finans kapital evresinin özellikleri ve ayrıca para-sermayenin ulus-

24 Klasiklerin döneminde emperyalizmin ekonomi-siyaset ikilemi içinde ele alınmamış olmasının temel nedeni, Ellen M. Wood'un (2003c: 241) kapitalizmde ekonomi ile politikanın birbirinden ayrılması olarak ifade ettiği süreçte bulunabilir. Kapitalist gelişmenin erken evrelerinde, bu ayrışma da henüz belirgin bir hal almamıştır. Bu nedenle erken dönemlerde, siyasetin veya devletin 'görelî özerkliği' üzerine bir kuramın geliştirilmemiş olması tesadüf değildir. Klasiklerde 'ekonomik temel', sonraları 'ekonomi'nin kazanacağı dar anlamın aksine, geniş bir anlamda toplumsal üretim ilişkilerinin bütününe işaret etmektedir.

lararasılaştırmasının ciddi bir boyut kazanmış olması nedeniyle, finans-üretim ilişkisi daha merkezi bir analiz konusu olmuştur. Marksist analizleri önceleyen Hobson, finansla üretimin birbirinden kopuşuna vurgu yapmış, Hilferding ise, sermayenin bütünleşme eğilimlerini analiz etmiştir.

Analizler farklılaşsa da, emperyalizmin sınıf karakteri tüm klasiklerde ortak bir noktadır. Klasiklerin bu sınıf vurgusu, iki savaş arası dönemde, komünist hareket içinde giderek zayıflayacaktır. Bu evrimin nedenleri şu şekilde ifade edilebilir:

(i) İki dünya savaşı arası dönemde, özellikle 1930'ların Büyük Bunalımıyla birlikte, sermayenin uluslararasılaşması kesintiye uğramış, uluslararası meta hareketleri ve para-kredi hareketleri belirgin biçimde hız kaybetmiştir. Uluslararasılaşma hareketinin kesintiye uğramasının bir sonucu, 'ulusal' planda sermaye birikiminin ve ulusal vurguların öne çıkması olmuş, faşist ve korporatist örgütlenmeler tüm dünyada yaygınlık kazanmıştır²⁵.

(ii) Öte yandan, komünist hareket içinde, dünya devrimi sorunu SSCB'nin dış politikasına endekslendikçe, ulusal kurtuluş hareketleri de dünya devrimi perspektifinden ele alınmamaya başlanmış ve giderek kalkınmacı bir dil ortaya çıkmıştır. Özellikle Komintern'in 1928'deki VI. Kongresi'yle birlikte, 'geri' ülkelerin kapitalist sistem içerisinde kalarak sanayileşmelerinin olanaksız olduğu vurgusu yerleşmiştir²⁶. Üretim güçlerine yapılan vurgu öne çıkartıldıkça, üretim ilişkileri yani sınıf boyutu gölgede kalmaya başlamıştır. Bu vurgu, o dönemde üçüncü dünyada yeni yeni ortaya çıkmaya başlayan 'ulusal kalkınma' arayışlarına oldukça yakındır (Harman, 2003).

İkinci Savaşın Ardından Üretimin Uluslararasılaşması

İki dünya savaşı arası dönem, sermayenin uluslararasılaşma sürecinin kesintiye uğradığı (kapitalizmin dünya ölçeğindeki bütünleşme hızının yavaşladığı) genel bir bunalım dönemidir.²⁷ Bu dönemde, Birinci Dünya Savaşı'nın ardından bazı sömür-

25 1914-öncesinde ulusal formasyonların baskınlığı, sermayenin uluslararasılaşmasındaki sınırlılığın ürünüdür. Buna karşılık iki savaş arası dönemde, özellikle de 1929 krizinin ardından ulusal formasyonların öne çıkması, sermayenin uluslararasılaşma sürecinin krizinin sonucudur. Bazı Latin Amerika ülkeleri ve Türkiye gibi belirli bir sermaye birikiminin daha önceden başladığı 'az gelişmiş' ülkeler, bu dönemde devlet öncülüğünde ciddi bir ilk sanayileşme deneyimi yaşamıştır.

26 Kongre'de kabul edilen 'Sömürge ve Yarı-sömürge Ülkelerdeki Devrimci Hareket Üzerine Tezler'de, "kapitalist sömürünün özgül sömürgeci biçimleri ... sömürgelerin üretim güçlerinin gelişimini engeller ... Sömürge ülkenin gerçek sanayileşmesi, özellikle de üretim güçlerinin bağımsız gelişimini teşvik edecek büyüyen bir makine sanayinin kurulması, metropol tarafından desteklenmez, aksine engellenir ... sömürge ülke, kendi bağımsız gelişiminin çıkarlarını feda etmek ve yabancı kapitalizmin ekonomik (tarımsal hammadde) eklentisi rolünü oynamak zorunda bırakılır" diye belirtilir (Degras, 1971: 534).

27 Yıllık ortalamalar olarak, 1900-1913 arasında yüzde 3.7 büyüyen dünya ticaret hacmi, 1913-29 arasında yalnızca yüzde 0.7 büyümüş ve 1929-38 arasında yüzde 1.15 daralmıştır. 1938-48 arasında ise aynı kalmıştır (Beaud, 2003: 241). Meta ihracının yurt içi gelire oranına baktığımızda, 1870'de yüzde 4.6 olan dünya ortalaması, 1913'de yüzde 7.9 olmuş, daha sonra ise gerilemiş ve 1870'lerdeki düzeyine ancak İkinci Dünya Savaşı'nın ardından erişebilmiştir. 1950'de yüzde 5.5 civarındadır. Dünya genelindeki yurt dışı yatırımların toplam parasal değeri, 1938'de, 1914'deki düzeyinin yalnızca yüzde 0.5 üzerindedir. Afrika, Latin Amerika ve (Japonya hariç) Asya'daki toplam yabancı sermaye stoğunun milli gelire oranı, 1870'de yüzde 8.6 iken hızla artarak 1913'de yüzde 32.4'e ulaşmış, ancak daha sonra gerilemiş ve 1950'de yalnızca yüzde 4.4 olmuştur (Maddison, 2001: 99, 127-8).

gelerin yeniden paylaşılması haricinde, sömürgelerin durumunda genel olarak büyük değişiklikler olmamıştır. Kapitalist dünyada İngiliz üstünlüğü sona ermiş, ancak bunun yerini bir başka güç almamıştır. Dönemin genel karakteristiği, Büyük Bunalım ortamında, hakim kapitalist güçlerin henüz ellerinde tuttıkları sömürgeler ve nüfuz alanları arasındaki bağlantıları sıkılaştırarak oluşturdukları 'emperyal' bloklardır.

İkinci Dünya Savaşı'nı izleyen dönem ise, sermayenin uluslararasılaşmasının yeniden hızlandığı²⁸ ve kapitalist üretimin uluslararası boyutlar kazanmaya başladığı bir dönemdir. Bu noktada, kapitalizmin dünya ölçeğinde bir sistem haline gelisinde, üretken sermayenin uluslararasılaşmasının ayrıcalıklı bir önem taşıdığı belirtilmelidir. Zira kapitalist üretimi tanımlayan artık-değer üretimi, üretim alanı ile dolaşım alanının birliğinden oluşan sermayenin genel yapısı içerisinde, yalnızca *dolaysız* üretim sürecinde yer alır. Üretimin uluslararasılaşması, artık-değer üretiminin coğrafi kapsamını genişletir ve kapitalist üretim ilişkilerini yaygınlaştırır. Bu süreç meta ve para hareketleri aracılığıyla gerçekleştiği için (Bryan, 1995: 70), meta-sermaye ve para-sermayenin uluslararası hareketi de hızlanır. Sermaye bir bütün olarak uluslararası nitelik kazanırken, kapitalist üretim ilişkileri 'geri' ülkelerde de egemen üretim ilişkileri olmaya başlar.

Üretimin uluslararasılaşması, burjuvazi açısından bazı özgül sorunlar ve aynı zamanda olanaklar yaratır. Bir ülkeye doğrudan yatırım yapmak, o ülkeyle ticaret yapmaktan oldukça farklıdır ve ülkenin iç koşullarının bilinmesinden öte, bu koşullara daha dolaysızca müdahale edebilme gücünü de beraberinde getirir. Böylece, doğrudan yatırımı yapan sermaye, yatırımı alan ülke *içinde* toplumsal bir güç haline gelir. Bu durum, hem sınıflar arası hem de sınıf-İçi mücadeleler açısından bazı karmaşık sonuçlar yaratır. Bir yandan, ülke içinde 'yerli' ve 'yabancı' sermayeler arasındaki rekabet şiddetlenir. Ancak diğer yandan, geçmiş dönemin ticari bağlarının ötesinde, üretimin uluslararasılaşmasıyla birlikte yerli ve yabancı sermayeler arasında eskiye göre daha kalıcı (ama elbette hiyerarşik) bağlantılar da kurulur. Bu bir 'ulus-ötesi' burjuvazinin doğduğu veya sermayenin ulusal tabiyetinin ortadan kalktığı anlamına gelmez; aksine, üretken sermayenin uluslararası hareketiyle şiddetlenen rekabet ortamında, sermayenin 'kendi' devletine duyduğu ihtiyaç da artar. Ama dünya kapitalizmi, eskiye göre daha ileri bir bütünleşmeye ulaşmıştır.

Diğer yanda, üretimin uluslararasılaşması, geç kapitalistleşen ülkelerde işçi sınıfının oluşumunu da hızlandırır ve yeni yetişen genç kuşakları bu sınıfın üyeleri arasına katar. Emek-sermaye çelişkisi derinleşir. Büyüyen işçi sınıfına karşı etkili bir dayanışma zorunluluğu, yerli ve yabancı sermayeleri (örneğin bazı iş kollarında işveren sendikaları içinde birleşerek) ortak bir tavır geliştirmeye iter. Ayrıca, işçi sınıfı içindeki (etnik kökene, dile, cinsiyete veya vafsa dayalı) çeşitli bölünmeler kö-

28 1948-71 arasında dünya sanayiinin yıllık ortalama büyüme oranı yüzde 5,6, dünya ticaretinin ise yüzde 7,3 olarak gerçekleşmiştir (Beaud, 2003: 241). Meta ihracının yurt içi gelire oranı, İkinci Dünya Savaşı sonrası dönem boyunca genelde artarak, 1973'te yüzde 10,5'e ulaşmıştır. Afrika, Latin Amerika ve (Japonya hariç) Asya'daki toplam yabancı sermaye stoğunun milli gelire oranı da benzer bir seyir izlemiştir ve 1973'de yüzde 10,9 olmuştur (Maddison, 2001: 127-8).

rüklenir. Nicelik olarak büyüyen işçi sınıfı, parçalı ve katmanlaşmış bir kitle haline getirilmeye çalışılır. Sermayenin uluslararasılaşması, sınıf mücadelesinin de uluslararasılaşmasıdır.

İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde, özellikle ABD kökenli²⁹ ‘çok-uluslu’ şirketlerin doğrudan yatırımlarıyla, üretken sermayenin ve giderek sermayenin tüm devrelerinin uluslararasılaşması, kapitalizmin evrensel bir sisteme evrilme sürecinin başlangıcıdır. Döneme ABD hegemonyası damgasını vurmuş; sermaye birikimi için görece güvenli bir ortamın yaratılması, işçi sınıfının savaş ve Soğuk Savaş ortamında güç kaybetmesi, emek sürecinin sermaye lehine daha ileri denetimini sağlayan fordist ve taylorist ‘tekniklerin’ yaygınlaşması gibi nedenlerle, dünya kapitalizmi genişleme evresine girmiştir.

Siyasal planda, sömürge sistemi hızlı biçimde tasfiye olmuştur (*dekolonizasyon*). Bunun bir nedeni, savaşın da etkisiyle, sömürge ülkelerin ulusal bağımsızlık talebini güçlü biçimde ortaya koyabilmiş olmalarıdır. Bu gelişmenin arkasında yatansa, sömürge dönemi boyunca belirli bir sermaye birikimi sağlamış olan sömürge ülke burjuvazisinin, birikim sürecini denetleme isteğidir. Bir diğer neden ise, emperyalist kampın kendi içinde güç ilişkilerinin değişmesi ve ABD’nin yükselişi sonucunda, eski sömürge gruplaşmalarının dağıtılmasının zorunluluk kazanmış olmasıdır. Bu dönemden itibaren, kapitalist dünyada temel siyasal biçim ulus-devlet olmuştur. Yine de, siyasal bağımsızlığına yeni kavuşan ülkelerin arzu ettikleri hızlı ekonomik gelişmeyi sağlayamamış olmaları, ekonomik ve sosyal gelişme için yalnızca siyasal bağımsızlığın yeterli olmadığı kanısının yerleşmesine ve ‘yeni sömürgecilik’ kavramının yaygınlık kazanmasına da yol açmıştır³⁰.

Öte yandan, savaşın hemen ardından Soğuk Savaş’ın başlatılması, emperyalist ülkelerin kendi aralarındaki çelişkilerin de kısmen ikinci plana itilmesini ve kapitalist dünyanın komünizm tehdidine karşı ABD öncülüğünde birleşmesini getirmiştir. Bu ortamda, klasik kuramların emperyalistler arası çekişmeye yaptıkları vurgunun karşılığı pek kalmamıştır. İkinci dalga kuramlar, bu nedenle, emperyalist ülkeler arası rekabeti değil, genellikle ‘Amerikan emperyalizmi’ni vurgulama eğiliminde olmuştur.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında, kapitalist üretimin coğrafi kapsamının genişleme sürecinde, ileri kapitalist ülkelerde Keynesyen devlet müdahaleciliği ve ‘refah devleti’ uygulamaları; Brezilya, Hindistan, Türkiye gibi büyükçe geç kapitalistleşen ülkelerde ise, içe yönelik sermaye birikimi (veya ithal ikamesine dayalı sanayileşme çabaları) gündeme gelmiştir. İçe yönelik birikim, “ülke içi ticaret burjuvazisinin sanayi burjuvazisine dönüş öyküsüdür” (Ercan, 2002: 59). Bu dönüşü koşullayan

29 Örneğin, 1960 yılında, tüm dünyadaki dış yatırımların beşte üçü ABD kökenli şirketlerce yapılmıştır (Beaud, 2003: 215).

30 Gana’nın sosyalist devlet başkanı Kwame Nkrumah, yeni-sömürgeciliği emperyalizmin en son aşaması olarak tanımlamıştır. Bu terim, “az gelişmiş halkların, ‘eşitsiz’ ticaret ilişkileri, elverişsiz koşullardaki sermaye ihracı, ticaret hadlerinin yapay olarak manipüle edilmesi ve nihayet kalkınma yardımı gibi araçlarla, dolaylı yoldan sömürülmesini anlatır” (Mommson, 1982: 126).

gelişme ise, bir yandan yerli burjuvazinin belli bir ticari birikimi sağlamış olması, diğer yandan da 1930'ların bunalımının ardından dünya ekonomisi içinde hammadde ve tarımsal ürün ihraç ederek yer alma olanaklarının kısıtlanmış olmasıdır. Böylece, elde biriken sermayenin önemli bir kısmının yüksek kâr vaadi sunan sanayiye yönelmesi doğal olmuştur. Ancak bu gelişme, dışa kapalı bir ortamda değil dünya kapitalizmi tarafından şekillenen bir çerçeve içinde ortaya çıkmıştır. İthal ikamesine dayalı sanayileşme 'stratejisinde' yabancı yatırımlar dışlanmamış, aksine, sürecin önemli bir boyutunu oluşturmuştur. Bununla birlikte, yerli ve yabancı sermayeler arasında birikim sürecinin denetlenmesine yönelik sürekli bir mücadele mevcut olmuş ve bu durum zaman zaman ulusal vurguların öne çıkmasına yol açmıştır. Söz konusu ulusal vurgular ve anti-emperyalist retorik ise, çoğunlukla ülke içi sınıf mücadelesinin üzerini örtmeye hizmet etmiştir. Temel çatışma eksenleri, yükselen sanayi burjuvazisi ile, bir yanda gerileyen ticaret-tarım kesimleri, bir yanda da büyüyen işçi sınıfı arasında oluşmuştur.

Üretken sermayenin uluslararasılaşmasıyla birlikte, genel olarak kapitalist devletin üstlendiği işlevler de dönüşmeye başlamış ve daha uluslararası bir boyut kazanmıştır. Burjuvazinin uluslararası ittifaklar kurabilme kapasitesinin artmasıyla, IMF, BM, GATT, Dünya Bankası gibi, geçmişe göre daha etkili uluslararası kurumlaşmalar gündeme gelmiştir³¹. Öte yandan kapitalist devlet, genel olarak, üretken sermayeye dayalı birikim sürecini desteklemeye yönelmiştir. Çok uluslu şirketlerin yükselişiyle birlikte sermayenin uluslararası hareketi bütün olarak hızlanırken, devletin görevi, 'kendi' sermaye sınıfını yurt dışında izlemenin ve desteklemenin yanı sıra, yurt içinde üretken yatırımlar yapacak 'yabancı' sermayelerin kollanmasını da içermeye başlamıştır. Ancak, gerek ileri ülkelerde uygulanan Keynesyen ekonomi politikaları, gerekse geç kapitalistleşen ülkelerdeki içe yönelik birikimin özgül gereksinimleri, bu dönemde sermayenin dünya ölçeğindeki hareketi üzerinde belirgin kısıtlamalar da ortaya çıkarmıştır (Savran, 1996).

Klasik sömürgecilğin tasfiye edildiği ve Soğuk Savaş'ın başladığı bir ortamda, bir yandan az gelişmiş ülkelerin ABD önderliğindeki kapitalist sisteme dahil edilmelerinin gerekli olduğu kabulü, bir yandan da 'üçüncü dünya'daki somut gelişme talepleri, gelişme-sanayileşme sorununun özel önem kazanmasına yol açmıştır. Bunun kuramsal ifadesi, akademik dünyada gelişme yazınının ortaya çıkması ve sosyal bilimlerin içerisinde hakim konuma geçmesidir. Dönemin koşulları içerisinde temel sorun ekonomik büyüme (veya kalkınma) olarak tanımlanmış, bunun yolunun da sanayileşmekten geçtiği düşünülmüştür³².

Gelişme yazınının en etkili olduğu dönemde, kabaca 1950'lerde, Marksist kuramcılar bir ölçüde sessiz kalmıştır. İlk etkili karşı çıkış, 1957'de yayımla-

31 Yine de, bütün bu sürecin ABD hegemonyası altında cereyan ettiğini unutmamak gerekir.

32 Kabaca 1950-70 arası dönemde, gelişme iktisadına 'ekonomik büyüme merkezli' yaklaşım egemen olmuştur. 1970'lerden itibaren ise, salt ekonomik büyümenin gelişmeyi ifade etmek için yetersiz olduğu ve sosyal göstergelere de bakılması gerektiği fikri yaygınlaşmıştır. Sağlık, eğitim, çevre, gelir dağılımı, kadının sosyal konumu gibi kriterler konuya dahil edilmiştir (geniş bir değerlendirme için, Türkay, 1995).

nan *Büyümenin Ekonomi Politikası* ile Paul Baran'dan gelir. Baran (1974: 85), biraz Komintern'in 1928 yorumuna yakın biçimde, az gelişmiş ülkelerin kalkınmasının gelişmiş ülkelerin işine gelmediğini savunmaktadır. Tekelci kapitalizm, Baran'a göre, hem merkez hem de çevre ülkelerde kalkınmayı engellemektedir. Az gelişmiş ülkelerin kalkınabilmeleri için tek olanaklı yol, kapitalist sistemden koparak, Sovyet tarzı planlı sanayileşme yoluna girmektir. Sosyalist ve kapitalist sistemlerin kalkınma performanslarını kıyaslayabilmek için, 'kalkınma'nın toplumsal sistemlerden bağımsız olarak kavramlaştırılması gerekir ve Baran, üretim ilişkilerini kısmen dışarıda bırakan ve üretim güçlerine odaklanan 'ekonomik artık' kavramını kullanmıştır (Brewer, 1990: 143).

Artık-değer kavramı yerine 'artık' kavramının kullanılmasıyla birlikte, 'çevreden merkeze' bir artık aktarımı (*transfer of surplus*) olduğu fikri de savunulduğunda, merkezin çevreyi sömürdüğü tezinin önü açılmış olur. Bu tez, radikal Bağımlılık Okulu tarafından geliştirilen analizlerde temel önem kazanacaktır³³. Oysa Marksist kuramda sömürü, işçinin ürettiği artık-değere kapitalistin el koymasıyla tanımlanır. Ülkeler arasında sömürü değil *baskı* ilişkisi olabilir ve bir ülkenin diğerini sömürüsü olarak görünen süreç, gerçekte sınıf sömürüsünün bir biçimidir. Marx'ın analizinde, işçilerin yarattığı artık-değere kapitalistler tarafından el konulması ve bu artık-değerin sermayeler arasında bölüşülmesi söz konusudur. Bir yandan, artık-değer üretimine doğrudan katılmayan sermayeler, faiz ve rant gibi biçimler altında toplam toplumsal artık-değerden pay alırlar. Bir yandan da, üretim alanında, daha verimsiz çalışan sermayelerden daha verimli çalışanlara *değer aktarımı* gerçekleşir. *Dünya ölçeğinde sermaye birikimi koşullarında*, çevreden merkeze artık aktarımı tezi sermayelerin yerine ülkeleri koymaktadır³⁴. Özetle, artık-değerin yerine 'ekonomik artığın' ve sermayelerin yerine ülkelerin ikame edilmesiyle, bir ülkenin diğerini (veya metropolün uyduyu, merkezin çevreyi) sömürdüğü tezine giden yol açılır.

33 Bu okulun tanınmış ismi olan A.G.Frank, dünya kapitalist sisteminin 16. yüzyıldan beri bir metropol-uydu zinciri boyunca işlediğini savunur. Bu zincirin her aşamasında "yukarıdaki görece az sayıdaki kapitalist aşağıdaki çoğunluk üzerinde tekel gücü uygular, ekonomik artıklarının bir kısmına veya tamamına el koyar ve kendi üzerindeki daha da az sayıda kapitalist buna el koymadığı ölçüde, kendi kullanımına ayırır. Böylece her noktada, uluslararası, ulusal ve yerel kapitalist sistem, azınlık için ekonomik gelişme ve çoğunluk için az gelişme üretir" (1971: 32). Frank'a (1971: 27) göre kapitalizmin üç temel çelişkisi "çoğunluğu ekonomik artığına el konulması ve bunun azınlık tarafından mülk edinilmesi, kapitalist sistemin metropoliten merkez ve çevresel uydular biçiminde kutuplaşması ve kapitalist sistemin, kendi genişleme ve dönüşüm tarihi boyunca bu çelişkilerin her yerde ve her zaman kalıcı olması veya yeniden yaratılmasına bağlı olarak, temel yapısının sürekliliğidir". Dikkat edilirse bu tür ifadelerde, 'ekonomik artığın' el konulan 'çoğunluğun' hangi sınıflardan oluştuğu belirsizdir. Bu belirsizlik doğaldır, zira 'artık' kavramının aşırı genelliği kapitalizmin (ve emperyalizmin) özgülüklerini gizler. Ayrıca Frank'ın, bu noktada, kapitalizmin en temel çelişkisi olan emek-sermaye çelişkisinden söz etmemesi de anlamlıdır.

34 Aslında kapitalist toplumlarla kapitalizm-öncesi toplumlar arasındaki ilişkiler 'artık aktarımı' olarak düşünülebilir. Ama bu durumda sömürüden söz edilebilse bile, bu yine de ülkeler arası sömürü değil sınıf sömürüsüdür. Baran'ın analizi kabaca bu duruma tekabül eder. Kapitalist toplumların iç yapısı söz konusu olduğunda, artık-değerin sermayeler arasındaki bölüşümünün teknik temeli, Marx tarafından *Kapital*'in 3. cildinde ele alınmıştır (Marx, 1990: 143-4). Dünya ölçeğinde sermaye birikimi koşullarında, artık-değerin küresel bölüşümü de son derece karmaşık bir süreç haline gelir ve döviz kurları gibi değişkenler de işin içine girer. Guglielmo Carchedi'nin (1991) yapıtı, bu konuyu ayrıntılı olarak ele almaktadır.

Sözü edilen kuramsal gelişmelerin ötesinde, ikinci dalga kuramların ortaya çıkışında daha dolaysız siyasal nedenler de etkili olmuştur. Özellikle 1959 Küba Devrimi'nin kısa sürede sosyalist bir doğrultuya evrilmesi, Latin Amerika'da devrimci mücadeleyi hızlandırdığı gibi, tüm dünyada anti-emperyalist bir bilincin yaygınlaşmasına da hizmet etmiştir. Bandung ve Bağlantısızlar hareketi, Cezayir ulusal bağımsızlık mücadelesi, Küba Devrimi, Arap ve Afrika sosyalizmleri, sonraları Vietnam Savaşı gibi gelişmeler, ikinci dalga kuramların somut siyasal arka planını oluşturmuştur.

İkinci Dalga Emperyalizm Kuramları

İkinci dalga kuramlar içinde, birbiriyle bağlantılı ancak ayrı iki okuldan söz edilebilir. Genel bir ifadeyle *Monthly Review* Okulu diyebileceğimiz grubun içindeki yazarlar, klasik emperyalizm kuramlarında geliştirilen tekeli kapitalizm tezini daha da ileri taşımış, sınıf analizi zemininde kalmakla birlikte Marksist kuramın çerçevesini bir miktar zorlamıştır³⁵ (Baran, 1974; Baran ve Sweezy, 1970; Magdoff, 1969; O'Connor, 1971). Bu okul, özellikle Baran'ın yapıtıyla, birinci dalga kuramlarla genel olarak radikal Bağımlılık Okulu diye ifade edebileceğimiz 'üçüncü dünyacı' analizler arasındaki kuramsal bağlantıyı da sağlamıştır. Ancak, bütün olarak, ikinci dalga içinde en etkili olanlar Bağımlılık Okulu çerçevesinde ortaya konulanlar olmuştur.

A.G.Frank, A.Emmanuel, S.Amin gibi radikal Bağımlılık kuramcıları, Baran'ı izleyerek, kapitalist sistem içerisinde yer alan 'üçüncü dünya' ülkelerinin az gelişmişliğe mahkum olduğunu vurgulamış ve bunun çeşitli mekanizmalarını belirlemeye çalışmıştır. Bu mekanizmaların en önemlilerinden biri, çevreden merkeze artık aktarımını ifade eden 'eşitsiz değişim'dir. Buna göre dünya pazarında, 'merkez' ülkelerin ihraç ettiği mamul mallar gerçek değerlerinin üzerinde, 'çevre' ülkelerin ihraç ettiği birincil mallar ise gerçek değerlerinin altında fiyatlarla değişilmektedir³⁶.

Eşitsiz değişim teması kritiktir, zira Bağımlılık kuramlarında kapitalizm genellikle *dolaşım alanında* tanımlanır. Kapitalist dünya sisteminin temelde ticari ilişkilerden oluştuğu ve merkezin çevreyi ticari ilişkiler ağı içinde sömürdüğü kabul edilir³⁷. Böylece, emperyalizmin özgülüğü göz ardı edilmiş ve sömürgeciliğin başlangıcından beri, yani 500 yıldır temelde aynı kalan bir sömürü biçimi öngörülmüş

35 *Monthly Review* Okulu, tekeli kapitalizmin ve modern emperyalizmin başlıca faili olarak dev çok uluslu şirketleri gösterir (Magdoff ve Sweezy, 1971). Harry Magdoff'a göre, emperyalizmin ayırt edici özelliği olan sermaye ihracı, metropol ülkelerde sermayenin aşırı birikimi veya kâr oranının düşmesinden değil, tekellerin dış kaynaklar ve pazarlar üstündeki denetim ihtiyacından kaynaklanmaktadır (1969: 21, 34; 1977: 158-9).

36 Eşitsiz değişimin nedenlerine dair hem gelişme yazını (Prebisch-Singer tezi) hem de az gelişmişlik yazını (A.Emmanuel) içinde çeşitli açıklamalar getirilmiş olmakla birlikte, sorunun doğurucu bir kuramsal çözüme kavuşturulduğu söylenemez (Gülalp, 1979: 88-93, 103-4; Carchedi, 1991: 222-5; Brewer, 1990: 9. bölüm).

37 Kapitalizmin dolaşım alanında tanımlanmasına yönelik en tanınmış eleştiriler, E.Laclau (1984) ve R.Brenner (1977) tarafından getirilmiştir. Laclau (1984: 100), Frank'ın kapitalizmi ticaretle bir tuttuğunu, bu durumda neolitik devrimden beri tüm dünyanın kapitalist sistem içerisinde yer aldığı sonucunun çıkması gerektiğini belirtir. Yakın dönemde ortaya atılan '5000 yıllık dünya sistemi' tezleri, Laclau'nun o dönemdeki eleştirisini aklı getirmektedir.

olmaktadır (Frank, 1971; 1995). Oysa kapitalist sömürü, ticari ilişkilerle açıklanamadığı gibi, sömürgeciliğe genelleştirilebilir nitelikte de değildir³⁸.

Gelişme yazınına bir tepki olarak ortaya çıkan azgelişmişlik yazını, içinde emperyalizm kavramının kullanımına olanak veren bir çerçeve sağlamış, 1960 ve 70'lerde çok etkili olmuş ve bir anlamda üçüncü dünyanın sesini dile getirmiştir. Ancak yine de, gelişmeci-kalkınmacı çizginin dışına pek çıkamamıştır. Bağımlılık kuramları da genel olarak azgelişmişlik yazını içerisinde ortaya konulmuş ve aynı çizgiyi sürdürmüştür. Gelişme yazınının (ve gelişme iktisadının) merkezi kavramı, üretim ilişkilerine ve sınıf kavramına açık bir referansı bulunmayan *gelişme* kavramıdır. Bu kavramın Marksist 'kapitalist gelişme' kavramından farklı olduğu vurgulanmalıdır.

Marksist analiz kapitalizmi bir üretim tarzı olarak kavramaya dayandığından ve üretim tarzı kavramı da üretim güçleri ile üretim ilişkileri arasındaki bağlantılara işaret ettiğinden, somut bir toplumsal formasyonun Marksist analizi, üretim ilişkilerini mutlaka hesaba katmak durumundadır. Bu nedenle, 'kapitalist gelişme' kavramı yalnızca üretim güçlerindeki gelişmeyi ifade etmez. Bir başka deyişle Marksist analiz, GSMH'daki değişim, kullanılan teknoloji, sınai çıktı hacmi, ekonominin performansı, ihracat-ithalat gibi göstergelerle yetinemez; üretim ilişkileri kapsamındaki gelişmeleri, sınıf ilişkilerini analize dahil eder (işçileşme süreçleri, emek-sermaye çelişkisinin boyutları, emek sürecindeki dönüşümler, mülkiyet yapısı, sermaye-içi çelişkiler vb.). Oysa gelişme yazınında kullanıldığı biçimiyle 'gelişme' kavramı, öncelikle *üretim güçlerinin* gelişimini anlatır. Gelişmenin sosyal göstergeleri olarak kabul edilen sağlık, eğitim gibi kriterler bile, genellikle - Marksist yazında üretim güçlerinin bir parçası olarak kabul edilen - emek-gücünün niteliklerine ilişkindir. Böylece gelişme kavramı, yani örneğin 'azgelişmiş ülke' derken belirtilen içerik, üretim ilişkilerini ve bunların kapitalist niteliğini gizler.

Sorunu karmaşıklaştıran bir durum, Marksist yazında kapitalizmin üretim güçlerini daha önceki tüm üretim tarzlarından daha fazla geliştirdiği tespitinin de mevcut olmasıdır. Ancak, burjuvazinin üretim güçlerini nasıl devrimci bir tarzda geliştirdiğini anlatan *Komünist Manifesto* gibi klasik metinlerde, kapitalizmin sömürü esasına dayalı bir sistem olduğu ve bu sistemin yarattığı ilerlemenin aynı zamanda sömürü biçimlerinde de ilerleme anlamına geldiği vurgusu ihmal edilmez (Marx ve Engels, 1994). Kısacası Marksist kuram, soyut bir gelişme kavramı kullanmaz³⁹.

Azgelişmişlik yazını (ve genel olarak Bağımlılık kuramları), kalkınmacı bir çizginin dışına çıkamamıştır. Bu yazınla birlikte yaygınlaşan kabuller, kendisine yöneltilen eleştirileri bile etkilemiştir. Nitekim, söz konusu eleştirilerin en tanınmışlarından bazıları, örneğin Bill Warren'ın eleştirisi, kuramın tezlerini tamamen tersine

38 *Monthly Review* okulunun sömürgecilikle emperyalizm arasındaki ayrımlara dikkat çektiğini belirtmek gerekir. James O'Connor'un (1971) Baran-Sweezy'nin 'ekonomik artık' çerçevesini kullanan makalesi, bütün olarak emperyalizm yazını içinde, emperyalizmin özgülüğü üzerine en sistemli çalışmalardan biridir.

39 Marx, Hindistan üzerine bir yazısında, "burjuvazinin herhangi bir ilerlemeyi, bireyleri ve halkları kan ve çirkef içinde, sefalet ve aşağılanma içinde sürdürmeden gerçekleştirdiği ne zaman görüldü?" diye sorar (Marx ve Engels, 1997: 91).

çevirerek, emperyalizmin çevre ülkelerde azgelişmişlik değil ‘gelişme’ yarattığını kanıtlamaya çalışmıştır. Bu gelişmenin içeriği ise benzer terimlerle kavranmış ve Warren, ‘üçüncü dünyada’ hızlı bir sanayileşmenin gerçekleştiğini düşünmüştür. Böylece Warren, azgelişmişlik yazını çürütme çabası içinde, yer yer kapitalizme ve emperyalizme övgüler düzecek noktalara da savrulmuştur (Warren, 1982; Gülalp, 1986; Savran, 1986: 61-2).

İkinci dalga kuramlarda emperyalizm, öncelikle ekonomik bir olgu olarak kabul edilmiş ve “yerel ekonomik kaynaklar üzerinde, metropol gücüne avantaj sağlayacak ve yerel ekonominin aleyhine olacak şekilde kurulan formel veya enformel denetim” (O’Connor, 1971: 40-1) olarak tarif edilmiştir. Söz konusu denetimin faili ise, çok uluslu tekellerdir. Emperyalizmin öncelikle ekonomik bir olgu olarak görülmesinin, İkinci Dünya Savaşı’nın ardından gelen siyasal bağımsızlığın eski sömürge ülkelerde ekonomik gelişme yaratmak için yetersiz kalmış olmasıyla ilişkili olduğu söylenebilir. ‘Yeni-sömürgecilik’ gibi kavramlarla, emperyalizme özgü eşitsiz güç ilişkilerinin özellikle ekonomik boyutu vurgulanmıştır. Yeni emperyalizm kuramlarında ise, emperyalizmi ekonomi/siyaset etkileşimi çerçevesinde tanımlama eğilimi belirginlik kazanacaktır.

İkinci dalga kuramlarda kapitalizmin dünya ölçeğindeki işleyişinin de genellikle tek-yönlü olarak ele alındığını belirtmek gerekiyor. ‘Azgelişmiş’ ülkeler bu sürecin kurbanları olarak sunulmuş, kapitalizme özgü eşitsiz ve bileşik gelişmenin eşitsizlik boyutu özellikle öne çıkartılmıştır. Oysa bu süreç, ‘azgelişmiş’ denilen ülkeler açısından da bir sermaye birikimi süreci olup, ‘yerli’ sermayelerin çıkarlarıyla çoğu zaman çakışmıştır. Azgelişmişlik yazını, ‘dışsal’ faktörlere vurgu yaptıkça, ülke-içi birikim süreçlerini göz ardı etmek durumunda kalmıştır. Kapitalizmin eşitsiz işleyişi ise, hem ülkeler arasında hem de ülke-içi birikim süreçlerinde ortaya çıkmaktadır.

Burada sözü edilen kuramsal sorunlar, ikinci dalga kuramların devrimci niteliğinin küçümsenmesi sonucunu getirmemelidir. Soğuk Savaşın yaşandığı, emperyalist ülkeler arası çelişkilerin ikinci plana itildiği, kapitalist merkezlerde devrimin zayıf olasılık olarak görüldüğü bir ortamda, beklentiler kaçınılmaz olarak ‘üçüncü dünyaya’ yönelmiştir⁴⁰.

Bu dönemde ‘üçüncü dünya’daki devrimci arayışlara ve anti-emperyalist mücadeleye ivme kazandırmış olan temel bir gelişme ise, geç kapitalistleşen ülkelerin pek çoğunda içe dönük birikimin hızlı biçimde kendi sınırlarına dayanmış olması ve sanayileşme çabalarının tıkanmaya başlamasıdır. İç pazarın genellikle sınırlı oluşu,

40 Baran ve Sweezy (1970: 441), şöyle yazarlar :“Direnmenin en yüksek şekli, dünya kapitalist sisteminden çekilmeyi amaçlayan devrimci bir savaşa, toplumsal ve iktisadi yapının sosyalist bir temel üstünde yeniden yapılmaya başlanmasıdır. Böyle bir savaş, İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra dünya sahnesinden eksik olmamış, Vietnam, Çin, Kore, Küba ve Cezayir devrimci halkı bir dizi tarihsel başarı kazanmıştır. Bu başarılar, geri kalmış ülkelerin sorunlarını dünya kapitalist sistemi çerçevesi içinde çözemeyeceklerinin iyice anlaşılmasıyla birlikte, Asya, Afrika ve Latin Amerika ülkelerinde devrimci tohumlar atmıştır ... Dünya devriminden söz etmek artık ağıdalı konuşmak anlamına gelmemektedir : bu terim daha şimdiden gerçek olan bir şeyi tanımlamaktadır; içinde yaşadığımız çağın özelliği giderek bu terim olacaktır”.

buna bağlı olarak sanayide ölçek sorunlarının ortaya çıkması, üretim mali ithalatının artarak sürmesiyle döviz sıkıntısının kronik bir hal alması gibi çeşitli nedenler yüzünden, geç kapitalistleşen ülkelerdeki iç pazara dönük birikim süreci oldukça kısa sürede kendi sınırlarına ulaşmıştır. 1970'lerin bunalımı, hem sorunları derinleştirecek hem de arayışları hızlandıracaktır.

Genel olarak, azgelişmişlik yazını, o dönemde üçüncü dünyada yeni yeni palazlanmaya başlayan üretken sermayenin bakış açısını dile getirmiş olarak kabul edilebilir. Gerçekten de birçok durumda sorun, öncelikle gelişme-sanayileşme sorunu olarak konulmuştur. Genel sorunsalın bu şekilde belirlenmiş olması ise, şüphesiz ki üretken sermayenin uluslararasılaşması ve bununla bağlantılı olarak da geç kapitalistleşen ülkelerdeki içe yönelik birikim süreci ('ithal ikamesine dayalı sanayileşme') ile ilişkilidir.

Bağımlılık kuramlarıyla klasik kuramları karşılaştırdığımızda, birkaç temel farklılık göze çarpar. İlk olarak, klasik kuramların sınıf analizi zemininden ayrılmamaya özen göstermiş olmasına karşılık, Bağımlılık kuramlarında aynı özeni bulmak zordur⁴¹. Bunun temel nedeni, Bağımlılık kuramlarının, Marksist kapitalizm analizinden yola çıkıyor gibi görünmekle birlikte, gelişme yazınında kullanıldığı anlamda 'ekonomik ve sosyal gelişme'yi analiz etmeye yönelmiş olmalarıdır. Bu gelişme kavramı, sanayileşme ile az çok özdeştir ve üretim ilişkilerini göz ardı eder. Böylece 'çarpık kapitalizm', 'çarpıtılmış gelişme', 'çevre kapitalizmi', 'öz-merkezli birikim' gibi seçmeci (*eklektik*) kavramlar ortaya çıkmıştır. Özellikle Samir Amin (1991), kapitalist gelişmenin bir *normal* bir de *çarpık* versiyonunun bulunduğunu ima eden tezleriyle, bu seçmeciliği daha açık sergilemiştir⁴² (Savran 1986: 54).

İkinci olarak, klasik kuramların emperyalist ülkeler arasındaki çelişkileri vurgulamış olmasına karşılık, ikinci dalga kuramlar, genellikle 'merkez-çevre' karşıtlığını vurgulamış ve emperyalist bloğun tâbi ülkelere karşı kendi içinde birleşmiş olduğunu düşünmüştür. Bu çerçevede emperyalizm, merkezin çevreyi sömürmesi olarak kabul edilmiştir⁴³. Bu sömürünün sona erdirilmesi, kapitalist sistemin de sona erdirilmesinin koşulu olarak alınmış ve dünya kapitalizminin 'çevreden' aşılacağı öngörülmüştür (Amin, 1991: 365).

Klasik kuramlar, kapitalizmin gelişimi sürecine temelde ileri ülkelerdeki dinamikler açısından bakmıştır. İkinci dalga kuramlar içinde, *Monthly Review* Okulu aynı eğilimi sürdürmüş ve öncelikle ABD ekonomisine odaklanmıştır. Bağımlılık

41 Bunu söylemek, Bağımlılık kuramlarında toplumsal sınıflardan hiç söz edilmediğini öne sürmek değildir. Aksine, bu grup içindeki birçok yazar sınıflar hakkında bolca yazmıştır. Söz konusu olan, daha ziyade, analizin mantığının sınıf ilişkilerini dışarıda bırakmasıdır. Örneğin Frank'ın metropol-uydu modeli, 'ekonomik artık' kavramlaştırmasıyla birlikte, sınıfların ele alınmasını neredeyse olanaksız kılar.

42 'Çarpık kapitalizm' fikri, bu çarpıklıkların (örneğin, çeşitli üretim sektörleri arasındaki 'ileri-geri bağlantılarının' zayıf olması) düzeltilmesine ve kapitalizmin reformdan geçirilerek normalleştirilmesine yönelik örtük bir çağırışı barındırmakla kalmaz, söz konusu çarpıklıkların bizzat kapitalist gelişmenin bir ürünü olduğunu görmeyi de engeller. Kısacası, vurgu otomatik olarak 'kapitalizme' değil 'çarpık'lığa kayar.

43 *Monthly Review* Okulu Amerikan emperyalizmini öne çıkarmış, ancak 'merkez-çevre' kavramlaştırmasını sorgulamamıştır.

kuramları ise, sürece genellikle az gelişmiş ülkeler açısından bakmış ve ‘metropol’ ülkelerdeki kapitalist gelişme ile pek fazla ilgilenmemiştir.

Para-sermaye formunun öne çıktığı bir dönemde geliştirilen klasik kuramlarda bir ölçüde sorunsallaştırılan finans-üretim ilişkisi, ikinci dalga kuramlarda pek fazla ilgi görmemiştir. Bu ilişki, para-sermayenin uluslararası hareketinin 1970’lerden itibaren daha da hızlanmasıyla birlikte, yeni emperyalizm kuramlarında en önemli temalardan biri olacaktır. Şimdi yeni emperyalizm kuramlarına geçebiliriz. Ancak önce, kapitalizmin 1970’lerden bugüne geçirdiği dönüşümlere hızlıca da olsa bakmak yararlı olacaktır.

1970’lerden Bugüne

Dünya kapitalizmi 1970’lerin başlarında yeniden ağır bir krize girmiştir. İleri ülkelerde kâr oranlarının gerilemesiyle yüksek üretkenliğe dayalı birikimin sınırlarına varılması, işçi sınıfı militanlığının artması ve sınıf mücadelesinin keskinleşmesi, 1970’lerin krizinin temel nedenleri olarak sayılabilir. Krizin derinliği, sermayeyi dünya genelinde bir yeniden yapılanma arayışına zorlamıştır. Yeniden yapılanmanın en önemli boyutunu dünya ölçeğinde işçi sınıfı kazanımlarına yönelik saldırı oluştururken, diğer başlıca boyutları para-sermayenin öne çıkması ve üretimin yeniden yapılandırılması olmuştur.

Üretimin giderek kârlılık koşullarını yitirmesiyle iki temel gelişme gündeme gelmiştir. Bir yandan finansa ve para-sermayeye dönüş başlamış, 1970’lerin ikinci yarısından itibaren bütün dünyada bir kredi patlaması yaşanmıştır. Özellikle geç kapitalistleşen ülkelere yönelen bir kredi bolluğu, bu ülkelerde içe yönelik birikimin tipik olarak zorunlu kıldığı kredi talepleriyle birleşince, dış borçlar kısa sürede katlanarak artmış ve bir noktada geri ödeme sorunları baş göstermiştir (Balkan, 1994). 1980’lerin uluslararası borç kriziyle birlikte, geç kapitalistleşen ülkeler IMF ve Dünya Bankası gözetiminde yapısal uyum programları ve liberalizasyona yönelmek durumunda kalmıştır. Ancak, bu yalnızca dışarıdan dayatılan bir süreç değildir. Nitekim Brezilya, Türkiye, Meksika gibi ülkelerde, sanayileşme sürecinin tıkanması ve ülke içi kârlılık olanaklarının daralmasıyla, süreç içinde ortaya çıkan büyük sermaye grupları açısından, dünya kapitalizmiyle daha ileri bir bütünleşme arayışı gündeme gelmiştir. İçe dönük birikimden dışa dönük birikime geçiş, bu dönemde tipik bir gelişme çizgisi olmuştur.

Başlıca kapitalist ülkelerde üretimin kârlılık koşullarını yitirmesinin diğer sonucu ise, üretimin belli bir kısmının düşük maliyetler, gelişen pazarlar gibi olanaklar sunan Güney Kore, Tayvan, Malezya gibi bazı ülkelere kaydırılmış olmasıdır. Buna bağlı olarak, ileri ülkelerin bazılarında kısmi sanayisizleşme süreçleri ortaya çıkmış ve üretimin coğrafi dağılımı kısmen yeniden şekillenmiştir. Bu gelişmeye üretimin yapısındaki dönüşümler eşlik etmiş ve uluslararası üretim zincirlerinin oluşturulması, ‘esnek uzmanlaşma’, eve iş verme gibi uygulamalar ile, İkinci Dünya Savaşı

sonrası dönemi karakterize eden kitlesel üretim - kitlesel tüketim ‘modeli’ önemli ölçüde aşınmıştır. Üretimin yerel bağlarını kırmaya başlaması ve *dis-entegrasyon* (metanın farklı kısımlarının farklı mekanlarda üretilmesi) gibi yöntemler sayesinde daha ileri bir uluslararasılaşmaya yönelmesiyle⁴⁴, sermaye sınıfı açısından uluslararası ittifaklar kurma olanakları daha da genişlemiş ve işçi sınıfı örgütleri ve hareketi belli bir tıkanmayla yüz yüze gelmiştir.

Tıkanmayı pekiştiren bir diğer gelişme ise, Çin’in 1980’lerden itibaren kapitalist gelişme yolunu benimsemesi ve 1990’ların başında SSCB ve Doğu Bloku’nun dağılmasıyla birlikte, kapitalizmin alternatifinin kalmadığı görüntüsünün ortaya çıkmış olmasıdır. Bu gelişmeler, tüm dünyada, burjuvazi ve onun sözcüleri tarafından her fırsatta ideolojik mücadele aracı olarak kullanılmış ve kapitalizmin en mükemmel sistem olduğunun somut kanıtı olarak sunulmuştur.

21. yüzyıl dönümü itibariyle sermayenin uluslararasılaşması ve kapitalizmin dünya ölçeğindeki bütünleşmesi oldukça ileri bir düzeye erişmiştir. Bununla birlikte sonuç, homojen bir dünya ekonomisinin oluşmasından çok uzaktır. Dünya ölçeğinde rekabet eden üç ana ekonomik blok (Kuzey Amerika, Avrupa ve Asya) ortaya çıkmış, ancak bu bloklar arası sermaye hareketliliği de olağanüstü artmıştır. Afrika kıtası ise, neredeyse dünya ekonomisinin dışında kalmıştır. Geç kapitalistleşen ülkeler açısından, para-sermaye ve üretken sermayenin dağılımı belirgin bir eşitsizlik sergilemiş ve dünya ölçeğinde para-sermaye Latin Amerika’ya ve Türkiye gibi ülkelere yönelirken, üretken sermayenin öncelikli hareketi Asya’nın yeni sanayileşen ülkelerine doğru olmuştur (Ercan, 2002: 50).

Süreç içinde kapitalist devletin dönüşümü de yaşanmış ve devlet, genel olarak, dünya ölçeğinde sermaye birikimi sürecini destekleyecek kurumlaşmalara gitmiştir. Adam Smith’ten beri liberal iktisadın düsturu olan ‘yabancı sermayenin yerli sermaye ile eşit muamele görmesi ilkesi’, herhalde en çok bu son dönemde geçerli olmuştur.

Sözü edilen dönüşümlerle birlikte, doğru ‘gelişme’ stratejisinin nasıl olması gerektiğine dair tartışmalar da hız kazanmış ve özellikle 1980 ve 90’larda, güneydoğu Asya ülkeleri üçüncü dünya için başarılı gelişme modelleri olarak sunulmuştur. Yine de, 1990’larda dünya genelinde ardı ardına patlak veren finansal krizlerle birlikte, kapitalist gelişmenin gerçek boyutları ve ‘küreselleşme’nin anlamı daha net ortaya çıkmıştır.

44 Üretimin uluslararasılaşmasının boyutları hakkında, dünya genelindeki toplam dış doğrudan yatırım rakamları bir fikir vermektedir : 1970’de 13 milyar, 1980’de 55 milyar, 1990’da 208 milyar, 2000 yılında ise 1.400 milyar dolarlık (1.100 milyarı kuzey Amerika ve Avrupa’da) doğrudan yatırım gerçekleşmiştir (UNCTAD, 2004: 33). 2004 itibariyle toplam dış doğrudan yatırım stoku, 9 trilyon dolar civarındadır. Aynı yıl, toplam mal ve hizmet ihracı da 11 trilyon dolar olmuştur. Öte yandan, uluslararasılaşma süreci çok uluslu şirketlerin hakimiyetinde ilerlemektedir: bugün dünya genelinde, 57 milyon işçi çalıştıran 70 bin çok uluslu şirket mevcuttur. Bunların yavru şirketleri de 690 bin civarındadır (UNCTAD, 2005: xix, 14).

3) Yeni Emperyalizm Analizleri

Markсист emperyalizm yazınında 1970'lerde iki ana eğilimin şekillenmeye başladığı söylenebilir. O dönemde hakim olan 'ikinci dalga' yoruma göre, temel çelişki emperyalist blokla 'üçüncü dünya' arasındadır ve emperyalist blok kendi içinde ABD önderliğinde bütünleşmiştir. Bununla birlikte, ABD hegemonyasının zayıfladığını gösteren bazı belirtilerin ortaya çıkmasıyla, klasik kuramda öngörüldüğü biçimiyle emperyalistler arası çelişkilerin temel önemini koruduğunu vurgulayan yeni bir yorum da dile getirilmeye başlanmıştır⁴⁵. ABD kapitalizminin sınıai açıdan giderek artan ölçüde Avrupa'nın (özellikle de Almanya'nın) ve Japonya'nın rekabetine maruz kalması; bununla bağlantılı olarak, Bretton Woods para sistemi çerçevesinde öngörülen doların altına konvertibilitesinin (yani doların *resmen* dünya parası olması durumunun) artık sürdürülemez hale gelmiş olması; 1970'lerin başlarından itibaren kapitalist dünyanın genelinde şiddetli biçimde açığa çıkan kriz eğilimleri; 1973-74 'petrol şoku' ve nihayet, ABD'nin Vietnam'da uğradığı yenilgi nedeniyle siyasi nüfuzunun da sarsılmış olması gibi çeşitli nedenlerle, emperyalist kampın kendi içindeki çelişkilerin öne çıktığını savunan bu ikinci yorum yaygınlık kazanmıştır. Ancak yine de, emperyalizm yazını içerisinde genel bir vurgu kaymasının gerçekleşmediği ve 1980 ve 90'larda Marksist emperyalizm yazınının bütün olarak belirgin bir gerileme içine girdiği söylenebilir⁴⁶.

1980'lerden itibaren hem gelişme yazınının hem de az gelişmişlik yazınının gerilediğini, 1990'larda ise akademik dünyada 'küreselleşme' akımının yaygınlık kazandığını görüyoruz. Gelişme yazını ile az gelişmişlik yazını arasında bir ölçüde varolan karşıtlık, 1990'ların sonlarından itibaren yerini küreselleşme yazını ile -yeniden canlanan - emperyalizm yazını arasındaki karşıtlığa bırakmıştır⁴⁷. Şimdi yeni emperyalizm yazınına geçebiliriz, ancak unutulmaması gereken bir nokta, yeni emperyalizm yazınının henüz oluşmakta olduğudur. Bu nedenle, yeni emperyalizm analizlerinin genel karakteristiklerini kesin olarak belirlemek olanaklı değildir. Aşağıda, halen devam eden tartışmalar içinde çeşitli kuramcılar tarafından öne çıkartılan bazı vurgu ve temalara dair gözlemler (ve eleştiriler) sunulmaya çalışılacaktır.

Birinci ve ikinci dalga kuramlar, sermayenin uluslararasılaşma sürecinin farklı evrelerinin ürünleri olmuştur. Yeni emperyalizm kuramları da, para-sermaye hareketinin hızlandığı bir dönemin ürünü olarak, uluslararası para-sermaye hareketlerine özel dikkat göstermektedir. Bu çerçevede, finans-üretim ilişkisi sorunsallaştırılmaktadır. Ayrıca, doğal olarak, yeni emperyalizmin özgül yönlerinin nelerden oluştu-

45 Bob Rowthorn, 1971'de, ABD süper-emperyalizmi, ultra emperyalizm ve emperyal rekabet olmak üzere üç ana yorum tespit etmiştir. Dönemin koşulları içerisinde, ultra emperyalizm tezi ile ABD süper-emperyalizmi tezi birbirine çok uzak değildir (1985: 30-3). Emperyal rekabet tezinin başlıca savunucusu ise Ernest Mandel olmuştur.

46 Emperyalizm yazınındaki genel gerilemenin nedenleri pek açık değildir. Geç kapitalistleşen ülkelerde içe dönük sermaye birikiminden dışa dönük birikime geçiş, ikinci dalga analizlerin gerilemesinde pay sahibi kabul edilebilir. Reagan döneminde ABD militarizminin yeniden hız kazanması, sermayenin tüm dünyada emeğe karşı başlattığı kolektif neo-liberal saldırı, sonraları Sovyet Bloğu'nun dağılması gibi nedenler de emperyalist çekişmeye vurgu yapan yorumun zayıflamasında etkili olmuş sayılabilir.

47 'Küreselleşme değil emperyalizm' tezinin savunusu için, Petras ve Veltmeyer (2004) ve Savran (1996).

ğu da analiz konusudur. Yeni kuramlar, bazı bakımlardan ikinci dalga analizleri sürdürmekte, ancak istisnalar dışında özellikle geç kapitalistleşmiş ülkelere odaklanmamaktadır. Küreselleşme tezlerinin reddedilmesi ve ulus-devletlerin öneminin sürdürüğünün vurgulanması, yeni kuramların hemen hepsinde ortak bir noktadır. Kapitalizmin yarattığı ekolojik sorunlara karşı da artan bir duyarlılık söz konusudur (örneğin, Foster, 2005). Son olarak, anti-emperyalist siyaset bağlamında, önceki kuramların aksine, yeni emperyalizm kuramlarında kapitalizme devrimci bir alternatif getirilmesi konusunda açık bir umutsuzluk gözlenmektedir. Şimdi, belirtilen bu noktaların - hepsini olmasa bile - bazılarını açmaya çalışalım.

Finans ve Üretim

Klasik emperyalizm kuramlarında bir ölçüde sorunsallaştırılan (Hobson, Hilferding), ancak ikinci dalga kuramlarda pek ilgi çekmeyen finans-üretim ilişkisi, 1970'lerden itibaren uluslararası para hareketlerinin hızlanmasıyla birlikte, yeniden analiz konusu yapılmaya başlanmıştır. Son dönemde finans alanında ortaya çıkan en çarpıcı gelişmeler, bir yandan finansal yapıların dünya ölçeğinde hızlı biçimde bütünleşmiş olması, bir yandan da türev piyasalar gibi yeni finansal piyasaların oluşmasıdır. Finansal yapıların dünya ölçeğindeki bütünleşmesini olanaklı kılan iki temel gelişme ise, (i) bilgisayar ve iletişim teknolojilerinde son on beş yılda ortaya çıkan yenilikler ve (ii) sermaye hareketlerinin neo-liberal dönemde tüm dünyada serbest bırakılması ve finansal liberalizasyon olmuştur.

Sermaye hareketlerinin serbest bırakılması, kısmen 1950 ve 60'ların birikim süreçlerinin doğal bir sonucu, kısmen de 1970'lerin büyük krizine sermaye cephesinden verilmiş bir yanıttır. İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemi karakterize eden Keynesyen politikalar ve geç kapitalistleşen ülkelerdeki içe yönelik birikim, sermayenin uluslararası hareketini hızlandırmış olmakla birlikte, bütün olarak sermaye hareketleri üzerinde bazı kısıtlamalar da yaratmıştır. 1970'lerin bunalım ortamında, özellikle çok uluslu şirketler açısından, bu kısıtlamaların kaldırılması büyük önem arz etmiştir (Savran, 1996).

Uluslararası fon akımları, 1980'lerin başlarında esas olarak banka kredileri biçimindeyken, 1980'lerin ortalarından itibaren ağırlıklı olarak para piyasaları ve menkul kıymet borsaları üzerinden gerçekleşmeye başlamıştır. Son on yıldaki en çarpıcı gelişme ise, türev piyasalar denilen alanda ortaya çıkmıştır. Bu piyasalarda bir yılda dönen para miktarını ifade etmek için artık 'trilyon dolar' kavramı yetersiz kalmaktadır.

Genel olarak finans piyasalarında işlem gören para hacmi, son yıllarda gerek ticaretin gerekse üretimin parasal hacmini çok aşmıştır⁴⁸. Bu ortamda, yeni emperyalizm analizleri, finansla üretimin birbirinden kopuşuna vurgu yapma eğilimine

48 Günümüzde sınır-ötesi (cross-border) para transferlerinin yalnızca yüzde 2 veya 3'ü doğrudan ticaretle bağlantılıdır. Geriye kalan yüzde 97 ise ticarettten bağımsız para-sermaye hareketleridir (Bryan, 1995: 79).

girmiştir⁴⁹. Spekülatif sermaye hareketlerinin olağanüstü büyük boyutlarına ve değer yaratmayan, asalak niteliğine dikkat çekilmekte ve finans alanında yer alan gelişmelerin, 'üçüncü dünya' ülkelerinden gelişmiş ülkelere kaynak aktarmaya hizmet ettiği vurgulanmaktadır⁵⁰. 'Sıcak para' analizleri ve 'kumarhane kapitalizmi' gibi kavramlar yoluyla, günümüz kapitalizminin irrasyonel bir doğrultuya girmiş olduğu belirtilmektedir. Bu çerçevede seçenekler, liberalizasyona karşı denetim, finansa karşı üretim, deflasyona karşı enflasyon olarak ortaya konulmaktadır.

Finans-üretim karşıtlığını öne çıkartan analizler bazı bakımlardan sorgulanmaya açıktır. Bu analizler, genellikle sermayenin bir formuna karşı diğerinden yana çıkmakta ve finansın 'aşırılıklarına' tepki göstermektedir. Spekülatif 'hayali sermaye' hareketlerine tepki vermek ve 'reel ekonomi'den yana tavır koymak şüphesiz ki doğrudur. Ancak Marksist bir analizin, bu noktada kalmayarak, spekülatif faaliyetlerin kapitalizmin mevcut durumunda kazandıkları işlevsel önemi de sergilemesi ve dahası, yalnızca spekülatif para hareketlerine değil bütün olarak kapitalizme karşı olması beklenir. Finansla üretim arasındaki kopuşun değil çelişkili birlikteliğin gösterilmesi gerekir. Bu nedenle, finansın yalnızca üretken sektör üzerinde bir yük olarak algılanması hatalıdır. Son yirmi beş yılda, salt para-sermayenin değil, meta-sermaye ve üretimin uluslararasılaşması da ileri boyutlara ulaşmıştır. Üretimin uluslararasılaşmasının kural olarak meta ve para hareketlerini de hızlandırdığını göz önüne aldığımızda, son dönemde para-sermayenin hızlı hareketinin bir kısmının üretimden kaynaklandığı sonucu çıkar. Aslında genel olarak, kredi sistemini, hisse senedi - tahvil gibi menkul kıymetleri, borsa spekülasyonunu, para piyasalarını ve yakın dönemde de türev piyasaları ve karmaşık finansal 'enstrümanları' ortaya çıkaran, kapitalist üretim sürecindeki gelişmeler olmuştur. Karşılık olarak da, bu tür finansal araçlar, üretim sürecinde bir bütün olarak genişleme yaratmıştır. Yeni emperyalizm yazını içerisinde, Leo Panitch ve Sam Gindin (2005: 119), finans-üretim karşıtlığını vurgulayan kuramcılara burada savunulana yakın bir çizgide eleştiri getirmiştir.

49 Örneğin, Prabhat Patnaik'e göre, kendisini 'küreselleşme' olarak sunan yeni emperyalizmin temel özelliği, hem ulusal bağlarını hem de sanayi ile olan bağlarını koparmış olan ve sermaye hareketleri önündeki engellerin kaldırıldığı bir ortamda küresel ölçekte spekülatif kazanç peşinde koşan, yeni bir 'uluslararası finans kapitalin' yükselişidir (Patnaik, 2005b). Patnaik'in analizleri, ikinci dalga kuramların yeni koşullara uyarlanmış bir versiyonunu temsil etmektedir. Kendi konumunu açıkça Paul Baran'ın çizgisinde tanımlayan Patnaik'te temel analiz birimi 'ulusal ekonomi'dir ve uluslararası finans kapitalin (yeni emperyalizmin) gelişmeyi engelleyen (sanayisizleşme yaratan) boyutları özel ilgi konusudur.

50 Patnaik'e göre, üçüncü dünya ülkelerinin küresel finansa kapılarını açmaları, kalkınma açısından olumsuz sonuç vermiştir. Sermaye hareketlerini liberalleştiren bir 'üçüncü dünya' ülkesi, hem para-sermaye girişlerinden hem de para-sermaye çıkışlarından zarar görmektedir (2005a: 54-5). Para-sermaye girişleri, ülke parasının değerlenmesi yoluyla ithalatı tetiklemekte ve sanayisizleşmeye (*de-industrialization*) yol açarak işsizliği arttırmaktadır. Buna karşılık, para-sermayenin ani çıkışları da, finansal krizler yaratarak yerel şirketlerin metropol ülke şirketlerinin eline geçmesine neden olmaktadır. Sermayeyi tehdit edecek her türlü ima sermaye kaçışını tetiklemekte, yabancı sermaye çekmek üzere yapılan düzenlemeler ise, ülkenin kendi yıkımını hazırlaması anlamına gelmektedir. Bu tür 'çekici' düzenlemeler, kamusal varlıkların kelepirci fiyatlarla yabancı sermayeye satılmasını da içermektedir. Kısacası, 'üçüncü dünya' ülkelerinin elindeki kaynaklar ve varlıklar, çeşitli yollarla metropol ülkelerin eline geçmekte, sermayenin uluslararası ölçekte merkezileşmesi yaşanmaktadır. İktisadi yoldan ele geçirilemeyen varlıklara ise, Irak örneğinde olduğu gibi, doğrudan zor kullanma yoluyla el konulmaktadır.

Küresel finansın üretimden kopuşuna temel önem atfeden ve neo-liberalizmi Hobsonvari bir kozmopolit 'asalak' kapitalizm olarak kavrayan kuramlarda, birincil hedef olarak söz konusu finansın denetlenmesinin konulması şaşırtıcı değildir. Hobson'un 'sosyal liberal' konumunun sonraları Keynes'e esin kaynağı olduğunu göz önüne aldığımızda (Mommsen, 1982: 16-8), bu kuramların çoğunun Keynesyen bir dille ifade edilmiş olması da şaşırtıcı olmaz⁵¹. Finans-üretim karşıtlığı ve 'finansla dönüş', burada genellikle *siyasal iradenin* edimlerine belirleyici önem atfeden bir çerçevede algılanır. Böylece, finansın baskı altına alınması (veya en azından denetlenmesi) için bakılan merci de yine siyasal irade veya devlet olmaktadır.

Örneğin Peter Gowan'a göre, küreselleşmenin 'merkezi sinir sistemini' oluşturan parasal ve finansal rejim, 1970'lerin başlarından itibaren, birbirini izleyen ABD hükümetlerinin siyasal tercihlerine bağlı olarak gelişmiştir. ABD'nin (ve uydusu İngiltere'nin) 1970'lerin bunalımına temel yanıtı, sanayiden ziyade finansla dayanan bir kapitalizm türüne geçiş olmuştur ve finansla dönüşü, Amerikan kapitalizminin küresel hakimiyetini sürdüreceği yeni araçların yaratılması eşlik etmiştir. Bu araçların en önemlisi, Gowan'ın Dolar Wall Street Rejimi (DWSR) adını verdiği rejimdir⁵².

Yeni kuramlar içinde, finans-üretim ilişkisini daha farklı biçimde kavramlaştıranlar da vardır. Örneğin Giovanni Arrighi (2000; 2004; 2005b), tarihçi Fernand Braudel'in izinden giderek, aşırı birikim sorununun çok eski dönemlerden beri kapitalizmin temel bir sorunu olduğunu ve finansla dönüşün bir aşırı birikim krizinin en şaşmaz göstergesi olduğunu savunur (2004: 532). Tarihsel açıdan buradaki mesele, finansı baskı altına alacak devlet politikalarının oluşturulmasından ziyade, kapitalist dünyada hegemonyanın el değiştirmekte olduğunu fark edebilmektir. Arrighi bu temelde, kapitalizmin tarihinde dört adet 'sistemik birikim dairesi' ayırt eder. Bugün yaşanan, Arrighi'ye göre büyük olasılıkla 'Amerikan birikim dairesi'nin sona eriştiği ve yeni bir kapitalist gücün yükselişidir⁵³.

Toparlamak gerekirse, son dönem Marksist analizler, bunalım ortamında ekonominin finansallaşması ve para-sermayenin hızlı uluslararasılaşması karşısında, genellikle Hobson-Keynes çizgisine yakın bir yoruma eğilim göstermektedir. Bu yorum, aşağıda ele alınacağı gibi, anti-empyralist mücadele konusunda da genellikle reformist önerilerin gündeme gelmesine yol açmaktadır.

51 İkinci Dünya Savaşı sonrası uluslararası ekonomik düzenin şekillenme sürecinde Keynes'in finansın baskılanmasını ve 'rantiyenin ötenazisini' talep etmiş olması özellikle takdir görmektedir (Gowan, 1999: 135; Patnaik, 2005a: 49).

52 Gowan'a (1999: 8-11) göre, 'küresel sermaye piyasalarında' olanların çoğu, üretken sistem üzerinde bir yüküdür ve "ne döviz piyasaları ne de sözde türev piyasaların, sermaye yatırımıyla doğrudan bir ilgisi vardır". DWSR başlangıçta Avrupa'dan ve Japonya'dan geldiği düşünülen tehdide karşılık olarak oluşturulmuş, ama giderek Atlantik kapitalizminin (ABD ve AB'nin) dünyanın geri kalan kısmına yönelik bir projesi haline almış ve fatura güneyin ve eski Sovyet bloğu ülkelerinin halklarına kesilmiştir. 1997 Asya kriziyle birlikte, daha üretken bir temelde yükselen Asya kapitalizmi de bu süreçten nasibini almıştır (1999: 126-9). Yine de, Atlantik kapitalizminin homojen bir blok oluşturduğu düşünülmemelidir ve ABD'ye karşı en ciddi tehdit bugün yine batı Avrupa'dan gelmektedir (2003: 44-7).

53 1997'de yayımlanan kitabında Arrighi, kapitalizmin tarihinde sırasıyla Ceneviz, Hollanda, İngiltere ve ABD önderliğinde ortaya çıkan 'sistemik birikim daireleri'ni, Japonya önderliğinde bir beşincisinin izlemesinin muhtemel olduğunu düşünmekteydi (2000: 494-5). Son zamanlarda ise ABD hegemonyasını kırabilecek ve kapitalist dünyanın yeni önderi olabilecek ülke olarak Çin'i görmeye başladı (2005a).

İlk iki dalga kuramlara kıyasla yeni emperyalizm yazınının olumlu bir özelliği, kapitalist gelişme sürecine öncelikle ileri kapitalist ülkeler veya geç kapitalistleşen ülkeler açısından bakılmaması ve analizlerin genellikle dünya ölçeğinde birikimi merkeze alacak biçimde oluşturulmasıdır. Yine, bazı istisnalar dışında, emperyalizmin sınıfsal niteliği konusunda da ortak bir kabul gözlenmektedir.

Bir diğer gelişme, emperyalizmin ne olduğuna ilişkin sorgulamanın geçmişe göre çok daha ayrıntılı olarak yapılmaya başlanmış olmasıdır. Geçmişte bir ölçüde sorunsuz bir nitelik gösteren emperyalizm kavramı, bugün yeniden düşünülmekte ve emperyalizmin 'ontolojisine' dair bazı analizler yapılmaktadır. Emperyalizmin yeniden düşünülüşü ise, kabaca ekonomi ve siyaset diyebileceğimiz iki temel alan arasındaki etkileşimin sorunsallaştırılması üzerinden ilerlemektedir.

Kapitalist Emperyalizmin Özgüllükleri : Ekonomi ve Siyaset

Sermayenin uluslararasılaşmasının erken bir evresinin ürünü olan klasik kuramlarda, ekonomi ile siyaset arasında belirgin ayrımlar gözetilmemişti. Klasik kuramlar, emperyalizmi, sermaye birikimi sürecinin zorunlu bir sonucu olarak kavradılar. Ayrıca, emperyalizmin klasik sömürgecilikten farklılaşan yönlerini çok net olarak gözlemlene şansı bulamamakla birlikte, yine de, 'kapitalist emperyalizm çağının' yeni ve özgün bağımlılık biçimleri yarattığını tespit edebildiler (Lenin, 1992: 88-92). Buna karşılık ikinci dalga kuramlar, klasik sömürgeciliğin tasfiye olduğu ve eski sömürgelerin siyasal bağımsızlık elde ettiği bir dönemde, sömürgeci dönemle emperyalizm çağı arasındaki ayrımları değil süreklilikleri vurguladılar. Bu kuramlarda emperyalizm, öncelikle ekonomik bir süreç olarak kabul edildi.

Diğer yanda, J.Schumpeter'den M.Weber'e ve J.Gallagher ve R.Robinson'un 'enformel emperyalizm' kuramlarına kadar (bu yazıda ele alınmayan) Marksizm-dışı emperyalizm analizleri, genellikle Marksist kuramları çürütme çabası içinde, emperyalizmin 'ekonomi-dışı', sosyo-politik yönlerini öne çıkarma eğilimi taşıdılar (Mommsen, 1982: 81-99). Son dönemde, bazı Marksist analizlerde de, emperyalizmin siyasal boyutunu özellikle öne çıkarma yönünde bir eğilim gözlenmektedir⁵⁴. Bu eğilimin ötesinde, yeni emperyalizm kuramlarında emperyalizm, genellikle ekonomi-siyaset ikilemi veya ekonomi/ekonomi-dışı etkileşimi çerçevesinde ele alınmaya başlanmıştır.

Örneğin Ellen M. Wood (2003a; 2003c), *Sermaye İmparatorluğu*'nda, kapitalist emperyalizmin özgüllüğünü (ekonomi/siyaset ayrımına kabaca denk düşen) 'ekonomi' ile 'ekonomi-dışı' ayrımı üzerinden ele almaktadır. Wood'a göre kapitalist

54 Örneğin John Willoughby (1995: 330), emperyalizmi sermaye birikimi süreci ile ilişkilendiren klasik emperyalizm kuramlarının yanlış bir soyutlama düzeyinde oluşturulduğunu ve 'emperyalizmin siyasal bir görüngenü' olduğunu savunur. Benzer biçimde, Leo Panitch ve Sam Gindin de (2004: 18-9), "Her ne kadar ekonomik güçler her zaman için emperyalizmin büyük bir bölümünü oluşturuyorsa da, emperyalizm ekonomik bir açıklamaya indirgenemez ... kapitalist emperyalizm, ekonomik aşama ya da kriz kuramlarından dolaysız olarak türetilmektense kapitalist devlet kuramının bir uzantısı olarak anlaşılmalıdır" diye yazarlar. Gerek Willoughby (1995: 328) gerekse Panitch ve Gindin (2004: 18), klasik kuramların kapitalist devleti kuramlaştırmadaki başarısızlığına dikkat çekerler.

emperyalizmin ayırt edici özelliği, ‘ekonomi-dışı’ zora dayanan kapitalizm öncesi imparatorlukların aksine, öncelikle *ekonomik* zorlama biçimlerine dayanarak işlemedir; ama ‘ekonomi-dışı’ biçimler de, ‘ekonomik’ sömürüyü tamamlayan ve olanaklı kılan süreçler olarak süreklilik taşımaktadır⁵⁵.

Yeni emperyalizmin en önemli kuramcılarında David Harvey ise, Giovanni Arrighi’yi izleyerek, kapitalist emperyalizmi gücün teritoryal ve kapitalist mantıkları arasındaki diyalektik etkileşim çerçevesinde tanımlamaktadır (Harvey, 2004: 29). Ancak Harvey, aynı zamanda ‘mülksüzleştirme yoluyla birikim’ (*accumulation by dispossession*) kavramını da geliştirmekte ve bu kavram yoluyla ekonomi/ekonomi-dışı ayrımını yeniden üretmektedir. Bu analize bir sonraki alt bölümde daha yakından bakılacaktır.

Marksist kuramcılarının, emperyalizmi ekonomi/ekonomi-dışı ayrımı çerçevesinde ele almaya başlamış olmalarının olası bir nedeni, Wood’un kapitalizmde ekonomi ile politikanın birbirinden ayrılması olarak ifade ettiği süreçtir. Kapitalizmin gelişimiyle birlikte bu ayrılmanın da belirginleştiğini kabul edersek, emperyalizmin ekonomik ve siyasal yönlerinin ayrımlarına dair bir algılamının ortaya çıkmış olması da doğal kabul edilebilir. Klasiklerin siyaset ve devlete dair konularda ‘indirgemeci’ görünmeleri, siyasete karşı duyarsız olmalarından değil, daha büyük olasılıkla içinde yaşadıkları dönemin özelliklerinden kaynaklanmıştır. Benzer biçimde, ‘devletin görelî özerkliği’ üzerine tartışma ve kuramların da İkinci Dünya Savaşı sonrası ‘refah devleti’ bağlamında ortaya çıkmış olması bir tesadüf sayılmaz. Kapitalist gelişme, bir yandan ekonomi ve politikayı birbirinden uzaklaştırmakta ve ayrı gerçeklikler olarak dondurmaktadır. Ancak diğer yandan da, mevcut toplumsal yapıları sürekli bir devinim içine sokarak, politika alanını genişletmektedir.

Marksist analizin, kapitalizmin kendisini ortaya koyduğu (‘ekonomi’ ve ‘siyaset’ gibi) görünüş biçimlerinin ötesine geçerek, konuyu farklı kavramlarla ele alması daha doğru olacaktır. Şöyle ki, sermaye birikimi, yalnızca ekonomik bir süreç değildir. Emek-sermaye ilişkisi, toplumsal bir ilişki, bir üretim ilişkisidir. Sermayenin uluslararasılaşması olarak ifade ettiğimiz süreç de, ‘para ve mal-hizmet akımları’nın ötesinde, sınıf ilişkileri ve devletin dönüşümü gibi, oldukça geniş toplumsal boyutları içeren bir süreçtir. Bu nedenle, açıklamanın sermayeden yola çıkması, ‘si-

55 Wood’a (2003a: 16; 2003c: 244) göre, her sınıflı toplumda sömürünün iki ana uğrağı vardır: artık-emeğe el konulması ve bunu olanaklı kılan baskı. Kapitalizm-öncesi toplumlarda bu iki uğrak iç içe geçmiştir. Kapitalizmde ise, baskı gücü devletin elinde toplanırken, (artık-emeğin kapitalizmdeki biçimi olan) artık-değere kapitalistler tarafından el konulur. İki uğrağın ayrılmasının önemli bir sonucu, sömürü ilişkilerinin gizlenmesidir: patron-işçi ilişkisi, görünüşte özgür iradeye sahip bireyler arasında ve sözleşme esasına dayalıdır. Kapitalizmde zor, kim olduğu belli olan efendilerden değil piyasanın ekonomik mekanizmalarından gelmektedir. Ancak bu durum, kapitalizmin ‘ekonomi-dışı’ zora gerek duymadığı anlamına da gelmemektedir. Ekonomik sömürü mekanizmasının (piyasanın) işleyebilmesi için gereken hukuksal çerçevenin oluşturulması, genellikle düpedüz baskıyla gerçekleşmektedir. Wood’a göre, emperyalizmde de ülkeler arasındaki ilişkiler kendi toprakları üzerinde egemenlik hakkına sahip ulus-devletlerin oluşturduğu hukuksal çerçevede gerçekleşir ve bu çerçeve sömürüyü gizler. Kısacası siyasi-hukuki eşitlik ekonomik eşitsizliği gizler. Wood’un emperyalizm açıklaması, temel olarak, üçüncü dünya ülkelerinin uluslararası piyasa yasalarına - zorla - tabi kıldıkları, ancak söz konusu piyasanın emperyalist ülkelerin denetiminde bulunduğu biçimindedir.

yasal' ve diğer boyutların göz ardı edilmesi anlamına gelmemelidir. Emperyalizm kavramı, özetle, 'ekonomik' ve 'siyasal' diye ayrış(tırıl)an boyutların *bir arada* ele alınmasını gerektirir.

Bu çerçevede, sermaye birikimi merkezli açıklamaları reddedip devlet-merkezli bir açıklamaya yönelen Leo Panitch ve Sam Gindin'in kuramından da söz etmek gerekir⁵⁶. Panitch ve Gindin'in 'kapitalist küreselleşmenin' kaçınılmaz bir süreç olmadığını vurgulamaları son derece haklıdır; ancak buradan çıkan sonuç, 'ekonominin hareket yasalarının' geçersizliğinin ilan edilerek devletin 'yönetim kapasitesi' gibi belirsiz bir kriterin öne çıkartılması olmamalıdır. 'Kapitalizmin yayılcı eğiliminin' kendisini ortaya *nasıl* koyduğu elbette ki önemlidir ve sistemin dünya ölçeğindeki tahakkümünü bugün (ve geçmişte) hangi biçimler altında sürdürdüğünün tespit edilmesi, emperyalizmin işleyişinin anlaşılması ve anti-emperyalist mücadelenin hedeflerinin belirlenmesi açısından temel bir önem arz eder. Ancak bu açıdan da, Panitch ve Gindin'in çalışmaları, Amerikan emperyalizmini fazlasıyla öne çıkartmakta ve emperyalist kampın iç çelişkilerini göz ardı etme eğilimi taşımaktadır.

Özetle, yeni emperyalizm kuramlarında emperyalizmin işleyişinin genellikle ekonomi/siyaset ayrımı (veya buna paralel başka ayrımlar) üzerinden düşünüldüğü söylenebilir. Aradaki ilişki nasıl konursa konsun, bu ayrım süreci kavramlaştırmak açısından yetersiz kalmaktadır. Bu noktada, az önce değindiğimiz 'mülksüzleştirme yoluyla birikim' kavramına bakmak yararlı olacaktır. Harvey'in mülksüzleştirme yoluyla birikim kavramı, son yıllarda 'ilksel birikimin sürekliliği' olarak ortaya atılan konuyla ilişkilidir. Yazının izleyen alt bölümünde, sürekli ilksel birikim yaklaşımı ve David Harvey'in bu yaklaşıma getirdiği özgün yorum ele alınmakta ve eleştirilmektedir.

İlksel Birikim⁵⁷

Marx, sömürgeciliğin batı Avrupada kapitalizmin gelişimi için önemli bir itilim sağladığını ve ilksel sermaye birikiminin bir boyutunu oluşturduğunu düşünmüş-

56 Panitch ve Gindin'e göre emperyalizm kuramı, emperyal çekimleme yaptığı aşırı vurguyla, 'enformel' bir Amerikan imparatorluğunu olanaklı kılan mekanizmaları gözden kaçırmıştır. Bunun nedeni ise, kuramın 'ekonomik aşamalar ve krizlere dayanmasıdır. Emperyalizm kuramı, kapitalizmin küreselleşmesini ekonominin hareket yasalarından kaynaklanan kaçınılmaz bir süreç olarak kabul etmiştir. Oysa, yazarlara göre, "küresel bir kapitalist düzen her zaman için olumsal bir kurgudur" (2004: 17). 1870-1920 arasındaki birinci küreselleşme dalgasının başarısızlığı ile İkinci Dünya Savaşı sonrası küreselleşmesinin başarısı arasındaki başlıca farklılık, iki dönemin hakim emperyalist devletleri (sırasıyla İngiltere ve ABD) arasındaki yönetme kapasitesi farkında bulunmaktadır. İngiliz emperyalizmi, rakiplerini kendi emperyal sistemine katamadığı için, sonuç emperyalistler arası çekişme olmuştur (2005: 105). ABD devleti ise, 1930'ların Büyük Bunalımı ve İkinci Dünya Savaşı gibi deneyimlerle, 'emperyal erişimini küreselleştirmek için yeterli kapasiteye' ulaşmıştır. Kısacası, yazarlara göre söz konusu olan, 'devletin uluslararasılaşması' ve özellikle de Amerikan devletinin uluslararasılaşmasıdır (2004: 30-1; 2005: 107).

57 Bu kavram Türkçe'de (ve İngilizce'de) genellikle 'ilkel' birikim olarak karşılanmaktadır. Bunun nedeni, İngilizce'de 'previous' (önceki) olarak geçen ifadeyi Marx'ın Almanca'da 'ursprünglich' olarak karşılaması, Marx'ın yapıtları İngilizce'ye çevrilirken de 'ursprünglich' karşılığı olarak 'primitive' (ilkel) sözcüğünün tercih edilmiş olmasıdır (Perelman, 2000: 25). 'Ursprünglich' aynı zamanda 'kökensel', 'ilksel', 'başlangıç' gibi anlamlar da içermektedir (Bonefeld, 2002: 2-3). Marx'ın 'ilkel birikimi' tarihsel bir dönem olarak sunduğu kabul edilirse, 'ilksel' birikim kullanımı daha uygun olacaktır.

tü⁵⁸. “Avrupa dışında düpedüz talan, köleleştirme ve katillik yoluyla ele geçirilen” servetin, anayurda taşınarak “sermayeye çevrildiğini” yazmıştı (Marx, 1986: 772). Ancak yine de, kapitalizmin doğuşunda sömürgecilğe *belirleyici* bir önem atfetmedi. Bu süreçte sömürgelerden elde edilen kaynaklar da önemli rol oynamakla birlikte (Wood, 2003b: 161-2), ilksel birikim, temel olarak, “bir yandan toplumsal geçim araçlarını sermayeye” dönüştüren, diğer yandan da “doğrudan üreticileri ücretli emekçilere” dönüştüren, kısacası “üreticiyi üretim araçlarından ayıran” tarihsel süreçti (Marx, 1986: 731).

Sonraları Rosa Luxemburg, kapitalizmin yeniden-üretim için her zaman kapitalist olmayan bir çevreye gerek duyduğunu öne sürerek, kapitalist toplumlarla kapitalizm öncesi toplumların ilişkisinin ‘ilksel birikim’ kapsamında olduğunu hatırlattı ve ilksel birikimin sürekliliğine işaret etti (Luxemburg, 1986: 278). Günümüzde bu fikir daha da genelleştirilmiş olup, ilksel birikim, sermaye birikiminin kalıcı bir boyutu olarak düşünölmeye başlanmıştır.

Sürekli ilksel birikim tezi, Michael Perelman (2000) tarafından geliştirilmiş ve *The Commoner* dergisi (2001) tarafından desteklenmiştir. Bu teze göre, Marx’ın kapitalizmin doğuş ve ortaya çıkış dönemine özgü saydığı - önceden topluluğun mülkü olan bazı varlıkların (toprağın) özel mülkiyete dönüştürölmesi, kitlelerin zor yoluyla üretim araçlarından kopartılması ve proleterleştirilmesi gibi - birtakım özellikler, kapitalizmin tali ve geçici değil asli boyutudur. Bu yaklaşımda ilksel birikim kavramının kapsamı genişletilmekte ve son dönemde gözlenen özelleştirme, deregölasyon, esnek üretim gibi olgular da ‘ilksel birikim’ olarak kabul edilmektedir (Özüğurlu, 2003). Temel kriter, kamusal varlıkların özel mülke dönüştürölmesi ve sermayeleşmesidir. Harvey’in buna ‘mülksüzleştirme yoluyla birikim’ adını vermesinin nedeni, devam eden bir sürece ‘ilksel’ demeyi haklı olarak uygun bulmamasıdır.

Harvey’e göre sermaye birikiminin iki temel biçimi, - Marx’ın analiz ettiği ‘normal’ sermaye birikimi olan - genişletilmiş ölçekte yeniden üretim ile mülksüzleştirme yoluyla birikimdir⁵⁹. Yeni emperyalizm, Harvey’e göre, mülksüzleştirme yoluyla birikimin ön plana çıkmasıyla karakterize olmaktadır. Harvey (2004: 120) bu bağlamda, Marx’ın genel sermaye birikimi kuramındaki varsayımların elverişsiz yönü “talan, dolandırıcılık ve şiddete dayalı birikimi, kapitalizmle ilgisi olmadığı ya da Luxemburg’a göre kapitalizm ‘dışı’ olduğu düşünölen ‘orijinal bir aşama’ya indirgemiş olmasıdır” diye yazar. Mülksüzleştirme yoluyla birikim, bu türden ‘ekonomi-dışı’ süreçlere işaret etmektedir. Oysa Marx’ın analizinde, ‘talan, dolandırıcılık ve

58 “Amerika’da altın ve gümüşün bulunması, yerli halkın kökünün kazınması, köleleştirilmesi ve madenlere gömölmesi, Doğu Hint Adalarının ele geçirilmeye ve yağmalanmaya başlanması, Afrika’nın, kara-deri ticaretinin av alanı haline getirilmesi, kapitalist üretim çağının pembe renkli şafak işaretleriydi. Bu pastoral gelişmeler, ilkel birikimin bellibaşlı adımlarıydı” (Marx, 1986: 769).

59 Mülksüzleştirme yoluyla birikimin yaptığı “(emekgücü de dahil) bir dizi varlığı, çok düşük (ve bazı örneklerde sıfır) maliyetle serbest bırakmaktır. Aşırı birikmiş sermaye bu varlıkları ele geçirip kârlı kullanıma yönlendirebilir” (Harvey, 2003: 149).

şiddetin' sermaye birikimi sürecinin dışında kabul edilmesi söz konusu değildir, çünkü Marx bizzat *Kapital*'de, kapitalistlerin nasıl kural-yasa tanımadıklarını sayfalarca örneklendirmektedir. İlk bakışta 'ekonomi-dışı' gibi görünen 'talan, dolandırıcılık ve şiddete dayalı' süreçler, her zaman sermaye birikimi kapsamında olmuştur⁶⁰. Harvey'in konuya bu şekilde yaklaşması, daha önceki çalışmaları açısından şaşırtıcıdır.

Marx'ın ilksel birikim kavramı, üreticinin üretim araçlarından kopartıldığı tarihsel süreci ifade eder. Üreticinin üretim araçlarından (özellikle de topraktan) ayrılması ise, her gün yeniden gerçekleşen bir olay değildir. 'Sürekli ilksel birikim' yaklaşımında, *tarihsel* bir evre olan emekçinin üretim araçlarından ayrılması süreci, kapitalizmin, emekçinin üretim araçlarına sahip olmamasıyla karakterize olan *yapısal* niteliğiyle özdeşleştirilmektedir. Bu nedenle, sürekli ilksel birikim tezi tarih dışı bir özellik taşımaktadır. Belirli bir dönemi ayırt etmek üzere tanımlanan özellikler tüm tarihe genelleştirilince, bir 'tarihsel evre' fikri de zayıflamaktadır.

Sürekli ilksel birikim yaklaşımında özelleştirmeler de ilksel birikim örnekleri kabul edilmekte ve bazen de 'metalaştırma', 'sermayeleştirme' olarak sunulmaktadır. Bu ancak kısmen doğru sayılabilir. Özelleştirmeler bazı durumlarda gerçekten de kapitalist üretimin derinleşmesi ve daha önce meta üretimine konu olmayan nesnelerin veya alanların metalaştırılarak kapitalist üretimin yörüngesine çekilmesidir - her ne kadar 'ilksel birikim' olmasa da. Örneğin eğitim ve sağlık hizmetlerinin özelleştirilmesi, orman arazilerinin satışı bu kapsamda düşünülebilir. Ancak birçok durumda da, meta üretimi devresine zaten dahil olan varlıkların mülkiyetinin el değiştirmesi ve devletten (kapitalist devletten) özel şirketlere geçmesi söz konusudur. Örneğin - Türkiye'deki özelleştirmelerin büyük kısmını oluşturan - Kamu İktisadi Teşekkülleri'nin satışı bu kapsama girer. Bu sorunu, liberal yaklaşımı karakterize eden devlet - piyasa karşıtlığı çerçevesinde ele almayacağımıza göre, çoğu durumda söz konusu olanın sermayenin (bazen uluslararası ölçekte) merkezileşmesi olduğunu kabul etmek daha doğru olacaktır. Mevcut hukukta sunulduğu biçimiyle kamu-özel ayrımının genellikle bulanık olduğunu ve bazen gerçekte 'kamusal' olmayan mülkiyet biçimlerinin de burada kamusal olarak nitelendiğini belirtmek gerekir⁶¹.

Harvey'in kavramlaştırması sorunu daha da muğlak hale getirmektedir. Bu nokta, Rosa Luxemburg'un kuramının belirli bir yorumuyla ilişkilidir. Bilindiği gibi Luxemburg, kapitalist üretimin başlıca sorununun üretilen malların satılması anlamındaki gerçekleşme (realizasyon) sorunu olduğunu, salt kapitalist bir ekonomide bunun çözümünün bulunamayacağını ve dolayısıyla sermaye birikiminin her zaman kapitalist olmayan toplumlarla ilişki kurmaya gerek duyduğunu savunmuştur (Luxemburg, 1986: 270). Harvey (2004: 118-9) bu fikri biraz modifiye ederek,

60 'Yolsuzluk' diye bilinen faaliyetlerin nasıl sermaye birikiminin için bir boyutu ve sınıf mücadelesinin bir ifadesi olduğunu 1980-sonrası Türkiye bankacılık sektörü özelinde gösteren bir çalışma için, Ergüneş (2005).

61 Burada 'özelleştirmelere karşı çıkmamak gerekir' gibi bir yorum asla savunulmamaktadır. Emekçilerin ve toplumun bu tür süreçlerden kural olarak zarar görüyor olması, sermaye birikiminin ve dolayısıyla sömürünün her boyutuna ve biçimine karşı çıkmak için yeterli nedendir.

kapitalizmin her zaman kendi dışında bir ‘öteki’ne, dışsal bir ‘varlıklar fonuna’ gerek duyduğunu öne sürer:

Fakat kapitalizm ya zaten mevcut ‘öteki’lerden (kapitalist olmayan toplumsal oluşumlardan ya da kapitalizm içindeki henüz proleterleşmemiş kimi sektörlerden -örneğin eğitim-) yararlanır ya da ‘öteki’ni yaratır ... Eğer boş arazi ya da yeni hammadde kaynakları gibi varlıklar elinin altında değilse kapitalizm bunları üretmek zorunda kalır.

Bu örnekler çok aydınlatıcı ve kapitalist üretimin gelişmesi ve yayılması olarak rahatlıkla görülebilir; ancak Harvey (2004: 117, 125), gelişmiş kapitalist ülkelerin ‘üçüncü dünyaya’ kriz transfer etmelerini (Harvey’e göre, 1970’lerin sonlarından itibaren finansal mekanizmaların gelişmesiyle, krizleri transfer edebilmek olanaklı hale gelmiştir ve borç krizleri bunun örneğidir) veya bazı dönemlerde büyük kitlelerin üretimin dışında bırakılmasını, yani işsizlik olgusunu da kapitalizmin kendi ‘öteki’sini yaratmasının örnekleri olarak sunar. Oysa bir ‘dışarı’sından veya ‘öteki’nden bahsedilecekse bu herhalde ‘kapitalist-olmayan’ bir şeyleri anlatmalıdır. Kriz transferi olgusunun veya yedek sanayi ordusunun ‘kapitalist-olmayan’ süreçler olmadıkları açıktır. Bu kavramlaştırma, gelişmiş kapitalist ülkelerin (‘merkezin’) üçüncü dünyada kapitalist gelişmeyi (veya ‘kalkınmayı’) engellemekte çıkarları bulunduğu yönünde, Paul Baran’ın kuramı veya Bağlılık Okulu tarzında yorumlanmaya da müsaittir. Harvey bu yolu izlemese de, ‘öteki’ni kullanma veya yaratma teması bu amaçla kullanılabilir. Dahası Harvey “genişlemiş üretime yol açan ilkel birikim ile ortaya çıkan sonucu durduran ve yok eden el koyarak [mülksüzleştirme yoluyla] birikim”i (2004: 137) birbirinden çok farklı iki olgu olarak sunarken de bu yoruma yaklaşmaktadır. Türkiye’de yaşanan kriz ve özelleştirmeler, örneğin, kapitalist gelişmenin ‘durdurulması ve yok edilmesi’ midir? Tam tersine, krizlerin ve sermayenin merkezileşme eğiliminin, sermaye birikimine içsel, zorunlu uğraklar olduğunu söylemek daha doğru olacaktır. Harvey, mülksüzleştirme yoluyla birikim kavramlaştırması ile, önceki çalışmalarıyla karşılaştırıldığında oldukça şaşırtıcı biçimde, ikinci dalga kuramlara yaklaşmaktadır.

Mülksüzleştirme yoluyla birikim kavramlaştırması dışında, Harvey’in yeni emperyalizm analizi, temelde kapitalist mantık ve teritoryal mantık arasındaki etkileşimi vurgulamakta ve emperyalist ülkeler arasında sermaye birikimi sürecinin niteliğinden kaynaklanan çekişme potansiyellerine işaret etmektedir⁶² (Harvey,

62 Harvey’e göre, İkinci Dünya Savaşı sonrasındaki yirmi beş yılın hegemonik gücü olan ABD, bu zaman zarfında sınav üstünlüğünü Almanya ve Japonya gibi rakiplere kaptırmış, 1970’lerden itibaren de finansla dayalı bir üstünlük oluşturmaya çalışmıştır. “Üretim alanında kendisine meydan okunan ABD, buna finans alanındaki hegemonyasını ilan ederek karşılık” vermiştir (Harvey, 2004: 54). Finans gücünün ABD kapitalizmi açısından bazı yararları olmuşa da, “değer üretmek bakımından endüstriyel ve tarımsal faaliyet karşısında sürekli zayıf konumda olmak finansallaşmanın özelliğidir” ve ABD’nin finansal hegemonyasına yönelik karşı saldırı, özellikle Asya’daki “üretim dünyasındaki yarıklardan fıkkırmaktadır” (2004: 59). Öte yandan, finansallaşmanın ABD içindeki maliyeti de “sanyinin gerilemesi, batık kredileri takiben hızlı enflasyon aşamaları ve kronik yapısal işsizlik” (2004: 154) olmuştur. Üretim ve ardından da finans alanındaki hegemonyasını giderek kaybeden ABD, elinde kalan tek güç olan askeri gücünü öne çıkartmaktadır (2004: 66-7).

2004: 69-73). Bu analiz, Giovanni Arrighi'nin çalışmalarıyla belirgin bir yakınlık göstermektedir ve Arrighi-Harvey kuramsal çerçevesine, Leo Panitch ve Sam Gindin (2005) tarafından eleştiri getirilmiştir. Bu tartışmada, 1970'lerde Marksist emperyalizm yazını içerisinde oluşan kamplaşmanın izlerini ana hatlarıyla görmek olanaklıdır: bir yanda emperyal rekabete vurgu yapan yorum (Arrighi, Harvey), diğer yanda ise, ABD süper-emperyalizmini öne çıkartan yorum (Panitch ve Gindin). Bu aşamada, emperyalist kampın kendi içindeki çelişkilerini ve günümüzde anti-emperyalizm konusunu ele almaya geçebiliriz. Özellikle Irak işgali ve ABD'nin emperyal niyetlerini daha dolaysızca ortaya koymaya başlaması, bu konuya aciliyet kazandırmıştır.

Anti-emperyalizm Sorunu ve Irak İşgali

Yeni emperyalizm kuramlarında ABD'nin Irak'a saldırısının çeşitli nedenleri ayrıntılı olarak incelenmiştir. Harvey (2004: 17), ABD'nin evvelden beri Ortadoğu'da hakimiyetini güçlendirmeye çalıştığını hatırlatarak, 'küresel petrol vanası'nın⁶³ önemine işaret eder. Harvey'e göre Irak işgali, ayrıca, rakip bir Avrasya kapitalist bloğunun kurulmasını engellemeyi ve 1990'larda dağılma emareleri gösteren Amerikan sivil toplumunun disipline edilmesini sağlamayı da amaçlamıştır. Wood (2003a; 2003c: 252) ve Foster (2005: 49, 91), ABD'nin saldırıyı militarizminin son yıllarda aniden ortaya çıkıvermiş bir olgu olmadığını, aksine, tarihsel bir süreklilik taşıdığını hatırlatırlar. Wood ayrıca, diğer nedenlerin yanı sıra, Amerikan askeri gücünün bir tür 'gösteri etkisi' yaratmak ve diğer ülkeleri korkutmak amacıyla (Afganistan ve Irak gibi) gerçekte bir tehdit oluşturmayan hedeflere yöneltildiğini düşünür (2003c: 253). Gowan (2003), Irak işgalinin küresel hedefleri arasında en önemlisinin rakip batı Avrupa'ya yönelik olduğunu ileri sürer.

Irak işgalinin bütün dünyada yarattığı öfke ve protesto dalgası, emperyalizme karşı mücadele sorununu acil bir konu haline getirmiştir. Bu nedenle, yeni emperyalizm kuramlarında anti-emperyalist mücadele konusuna önem verilmektedir⁶⁴. Ancak ilk iki dalga kuramlarla karşılaştırıldığında yeni kuramlarda şaşırtıcı olan, bazı istisnalar dışında, devrim beklentisinin ve umudunun neredeyse ortadan kalkmış olmasıdır. Şimdilik iki ana eğilim gözlenmektedir: (i) kapitalizmin reformu yönünde beklentiler ve tavsiyeler oluşturma ve (ii) ABD hegemonyasını sona erdirecek yeni bir kapitalist merkez arayışı.

Son dönemde ABD'de iktidara gelen Bush ekibinin izlediği saldırgan çizgi, bir-

63 John Bellamy Foster da (2005: 119), "Ortadoğu bir bütün olarak, dünyanın ispat edilmiş petrol rezervlerinin yüzde 65'ini ihtiva eder" diye belirtir.

64 Örneğin Harvey'e (2004: 143) göre, geçmişte 'genişletilmiş yeniden üretimin' gereklerine uygun olarak oluşturulan sol siyasal örgütlenme, mülksüzleştirme yoluyla birikimin öne çıktığı yeni emperyalizm dönemi için yetersiz kalır. Sınıf mücadelesi ile mülksüzleştirmelere karşı yeni mücadeleler (küreselleşme karşıtı hareket, çevre hareketi, topraksız köylü hareketi vs.) arasında bir kopma mevcuttur. Harvey (2004: 149), bu iki tarz muhalif hareketin birleşmesi gerektiğini düşünür, ancak bu birleşmenin nasıl ve hangi zeminde gerçekleşeceğine dair bir açıklama getirmez. Aslında Harvey'in örtük olarak ulaştığı sonuç, mülksüzleştirme yoluyla birikimin öne çıkmasıyla sınıf mücadelesinin ikinci plana düştüğüdür.

çok kuramcıyı ve aktivisti, öncelikle yeni-muhafazakarların yenilgiye uğratılması gerektiği fikrine yöneltmiştir. Bu nedenle, ABD'deki 2004 başkanlık seçimlerinde çoğunlukla 'Bush olmasın da kim olursa olsun' (*anybody but Bush*) diye sloganlaştırılan çizgi benimsenmiştir. Yeni-muhafazakar terörden yılan insanların böyle bir çizgi benimsemesi anlaşılır, ancak solun artık nelere razı olduğunu göstermesi açısından düşündürücü bir durumdur. Benzer biçimde, 1990'larda, neo-liberalizmin ve finansın aşırılıklarına karşı da sıklıkla devlet görev başına çağrılmıştır⁶⁵.

Kapitalizmin reforme edilmesine yönelik beklentiler genellikle 'New Deal-Keynes-sosyal demokrasi' veya 'uluslararası Keynescilik' çizgisinde bir kapitalizm türünün olumlanması biçimindedir. Örneğin Harvey (2004: 172), son yıllarda ABD'de iktidara gelen Bush ekibinin yeni muhafazakarlığı karşısında, "küresel çapta bir çeşit yeni bir 'Yeni Anlaşma' [New Deal]" önermektedir. Bu çizgideki bir kapitalizmin 'kuzey-güney' bölünmesinin üstesinden gelebileceği bile düşünülmüştür (Gowan, 2003: 49). Kapitalizmin eşitsiz ve bileşik gelişme niteliğinin göz ardı edilmesine dayanan bu türden önerilere temkinli yaklaşmak gerekir. Görece daha gerçekçi beklentiler ise, emperyalist kampın kendi içinde 'Amerikan emperyalizmine' yönelik meydan okumalara odaklanmaktadır. Bu çerçevede, Peter Gowan (1999: 132-7) AB'nin, doğu Avrupa ülkelerine 'üretken' bir temelde yardımcı olarak, önemli bir rakip haline gelebileceğini öngörmekte, Arrighi (2000; 2005a; 2005b) ise Asya kapitalizminin yükselişine dikkat çekmektedir. Çin-Japonya ekseninde bir Asya kapitalizminin veya Asya-Amerika bağlantısı üzerinde bir Pasifik kapitalizminin, Atlantik kapitalizmine ciddi bir alternatif olabileceği fikri de son dönemde giderek yaygınlaşmaktadır. Ne olursa olsun, kapitalizme karşı sosyalizm alternatifinin belirgin biçimde kuramsal gündemin dışında kaldığı söylenebilir⁶⁶.

Son dönemde, emperyalizme karşı ulusal hareketlerde de açık bir gerileme söz konusudur. Prabhat Patnaik'e (2005a: 56) göre yeni emperyalizmin bir özelliği, büyükçe 'üçüncü dünya' ülkelerinin parçalanması yönünde güçlü eğilimler yaratmasıdır. İşsizlik ortamında etnik ve dinsel çatışmalar şiddetlenmekte, ayrıca devletin bazı işlevleri yerel yönetimlere devretmesi ve bunların da uluslararası kurumlara borçlanmalarıyla ülke içinde fiilen idari bölünmeler ortaya çıkmaktadır. Aydınlar ve seçkinler, geniş halk kitlelerinden daha da uzaklaşmıştır. Böylece yeni emperyalizmde, anti-emperyalist bir çizgi izleyebilecek muhalif bir 'ulusal' hareketin ortaya çıkabilmesinin nesnel zemini zayıflamıştır. İkinci dalga kuramlarda kapitalist dünya sistemini çevreden aşması beklenen 'üçüncü dünya', bugün böyle devrimci bir potansiyel olarak görülmemektedir. Yine de, 'ulusal' hareketlerin gerileyişi aynı zamanda sınıfsal ve kitlesel bir tepkinin daha dolaysızca şekillenmesine ve geçmişe göre daha enternasyonalist bir devrimci hareketin ortaya çıkabilmesine de olanak verebilir diye düşünebiliriz.

65 Leo Panitch (2000: 7) haklı bir uyarı getirmiştir: "Neo-liberalizme piyasalara karşı devleti güçlendirerek karşı koyma arzusu bazı bakımlardan anlaşılabilir bir şeydir ... Ancak sonuç, devletin, cemaat değerlerinin ve toplumsal ihtiyaçların koruyucusu olarak dikkate değer biçimde idealize edilmesi olmuştur".

66 Önemli bir istisna, Petras ve Veltmeyer (2004).

Sonuç Olarak

Yeni emperyalizme dair yeterli bir kuram henüz oluşturulmamıştır denilebilir. Son dönem analizler bazı bakımlardan ikinci dalga kuramları sürdürmekte, bazı bakımlardan ise özgün açılımlar getirmektedir. Ekonomi/siyaset, finans/üretim gibi ikilemler gündemi fazlaca meşgul etmektedir. Yine de, sermaye birikiminin çeşitli boyutlarının ve kapitalist devletin bu süreçteki rolünün (ayrıca, bu yazıda ele alınmamakla birlikte, emperyalizmin yarattığı ekolojik tahribatın da) önceki dönemlere kıyasla daha ayrıntılı olarak inceleniyor olması olumlu bir gelişmedir. Yakın gelecekte, ABD süper-emperyalizmi ve emperyalist rekabet yorumları arasındaki tartışmanın daha da alevlenmesi beklenebilir. Endişe verici olan ise, yeni analizlerde devrim perspektifinin giderek gündemden düşmüş olmasıdır.

'Yeni' bir emperyalizmden söz etmek olanaklıysa, bunun başlıca özelliği, finansın üretimden kopması veya mülksüzleştirme yoluyla birikimin ön plana çıkmasından ziyade, kapitalizmin evrensel bir sisteme dönüşmüş olmasıdır. Sermayenin uluslararasılaşmasının ulaştığı boyutlar ve geç kapitalistleşen ülkelerde gerçekleşen dönüşümler bir arada düşünüldüğünde, dünya kapitalizmi bugün hiç olmadığı kadar genişlemiş ve bütünleşmiş durumdadır⁶⁷. Bu tespit, yeni emperyalizm üzerine Marksist düşünüş için uygun bir çıkış noktası sağlayabilir.

Marksist emperyalizm kuramlarının vurguları, sermayenin uluslararasılaşmasının farklı evrelerine bağlı olarak farklılaşmıştır. Yazıda, bu kuramlar üç tarihsel dalga olarak dönemlendirilmiş ve aralarındaki süreklilik/kopuş ilişkileri tespit edilmeye çalışılmıştır. Buna göre, klasik emperyalizm kuramları olarak da bilinen birinci dalga kuramlar, üretken sermayenin uluslararasılaşmasının sınırlı kaldığı ve para-sermayenin hareketinin belirgin bir biçim kazandığı erken bir evrenin ürünü olmuştur. Bu kuramlar, tekeli kapitalizm argümanı çerçevesinde, emperyalist ülkeler arasındaki çekişmeleri vurgulamış ve kapitalizmin dünya ölçeğindeki gelişimini ve bu süreçte 'sermaye ihracı'nın rolünü analiz etmiştir. Klasikler, sürece dünya devrimi perspektifinden müdahale etmeye çalışmıştır. Bu çerçevede Lenin, emperyalist dönemde ulusal kurtuluş hareketlerinin dünya devrimi açısından taşıdığı öneme işaret etmiştir. Klasik kuramlar kapitalizmin gelişme sürecine temelde ileri ülkelerdeki dinamikler açısından bakmış, ancak sınıfsal temeli vurgulamayı ihmal etmemiştir.

Klasiklerin sınıf vurgusu iki savaş arası dönemde komünist hareket içinde giderek zayıflamış ve üretim ilişkileri ihmal edilerek üretim güçleri öne çıkartılmaya başlanmıştır. Bu gelişme, sonraları 'artık-değer' kavramının yerine 'ekonomik artık' kavramının kullanılmasıyla daha da pekişmiş, bir anlamda ikinci dalga kuramlar için kuramsal zemin hazırlanmıştır. İkinci dalga kuramlar, genellikle azgelişmişlik

67 Petras ve Veltmeyer'in de (2004: 40) belirttiği gibi, "bugünün başlıca farklılığı, kapitalizmin her yere yayılmış olması ve şu an ekonomik sistem olarak yalnızca onun bulunmasıdır". Dünya üzerinde IMF'ye üye olmayan yalnızca dokuz ülkenin (Küba, Kuzey Kore, Tayvan, Andorra, Liechtenstein, Monako, Nauru, Tuvalu ve Vatikan) kalmış olması, kayda değer bir noktadır

yazını içerisinde formüle edilmiş ve 'kapitalist gelişme'den ziyade gelişme-sanayileşme sorununa odaklanmıştır. Bu vurgu kaymasında, İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde üretken sermayenin uluslararasılaşması ve geç kapitalistleşen ülkelerde sınıai birikimin başlaması da belirleyici olmuştur. İkinci dalga kuramlar, geç kapitalistleşen ülkelerdeki üretken sermayenin bakış açısını dile getirmiş olarak kabul edilebilir. Bu kuramlarda sürece 'azgelişmiş' ülkelerin gözünden bakılmış ve ileri ülkelerdeki devrimci dinamiklerin zayıflamış olmasının da etkisiyle, dünya kapitalizminin mağlup edilmesinde 'üçüncü dünya'daki anti-emperyalist ve devrimci mücadelelerin belirleyici olacağı kabul edilmiştir.

Yeni emperyalizm kuramları ise, para-sermayenin hareketinin hızlandığı bir dönemin ürünü olmuştur. Yeni kuramlarda, bu nedenle, finans-üretim ilişkisi özel bir ilgi görmüş ve sorunsallaştırılmıştır. Ancak vurgular, genellikle finansın üretimden kopmuş olması üzerine yapılmıştır. Yeni kuramlarda, çoğu zaman ekonomi-siyaset ayırımından hareket edilmekte, bu boyutlardan bazen biri, bazen diğeri öne çıkarılmaktadır. Ayrıca ilksel birikimin sürekliliği tezi de kabul görmektedir. Yeni kuramlar bazı bakımlardan ikinci dalga kuramlarla da süreklilik sergilemiştir. Son olarak, daha önceki kuramlarda mevcut olan dünya devrimi perspektifinin, yeni kuramlarda oldukça zayıfladığı ve yerini 'reformist' önerilere bıraktığı da göze çarpmaktadır. Yine de, yeni emperyalizm yazınının henüz oluşmakta olduğunu unutmamak gerekir. ■

KAYNAKÇA

- Albo, G. (2004) "Emperyalizmin Eski ve Yeni Ekonomisi", çev. M. Yusufoglu, Panitch, L. ve S. Gindin (der.), *Socialist Register 2004 : Yeni Emperyal Tehdit* içinde, İstanbul: Alaz, 99-123.
- Amin, S. (1991) *Eşitsiz Gelişme*, çev. A. Kotil, İstanbul: Arba.
- Anderson, P. (1996) *Lineages of the Absolutist State*, London: Verso.
- Andersson, J.O. (2004) "Emperyalizm", çev. İ. Kabran, *Conatus*, (2): 5-17.
- Arrighi, G. (2000) *Uzun Yirminci Yüzyıl*, çev. R. Boztemur, Ankara: İmge.
- Arrighi, G. (2004) "Spatial and Other 'Fixes' of Historical Capitalism", *Journal of World-Systems Research*, 10 (2): 526-539, <http://jwsr.ucr.edu>, indirim tarihi : 31 Aralık 2005.
- Arrighi, G. (2005a) "Hegemony Unravelling - I", *New Left Review*, II (32): 23-80.
- Arrighi, G. (2005b) "Hegemony Unravelling - II", *New Left Review*, II (33): 83-116.
- Balkan, N. (1994) *Kapitalizm ve Borç Krizi*, İstanbul: Bağlam.
- Baran, P. (1974) *Büyümenin Ekonomi Politikası*, çev. E. Günçe, İstanbul: May.
- Baran, P.A. ve Sweezy, P.M. (1970) *Tekelci Kapitalizm*, çev. F. Onaran, Ankara: Doğan.
- Beaud, M. (2003) *Kapitalizmin Tarihi*, çev. F. Başkaya, Ankara: Dost.
- Bina, C. ve Yaghmaian, B. (1991) "Post-war Global Accumulation and the Transnationalisation of Capital", *Capital & Class*, (43): 107-130.
- Bonefeld, W. (2002) "History and Social Constitution : Primitive Accumulation is not Primitive", <http://www.thecommoner.org>, indirim tarihi : 31 Aralık 2004.
- Brenner, R. (1977) "The Origins of Capitalist Development : A Critique of Neo-Smithian Marxism", *New Left Review*, I (104): 25-92.
- Brewer, A. (1990) *Marxist Theories of Imperialism*, London: Routledge.
- Bryan, D. (1995) *The Chase Across the Globe : International Accumulation and the Contradictions for Nation States*, Boulder: Westview Press.
- Buharin, N. (2005) *Emperyalizm ve Dünya Ekonomisi*, çev. U.S. Akalın, İstanbul: Bağlam.
- Carchedi, G. (1991) *Frontiers of Political Economy*, London: Verso.
- Chibber, V. (2005) "Capital Outbound", *New Left Review*, II (36): 151-158.
- Claudin, F. (1990) *Komintern'den Kominform'a, Cilt I*, çev. Y. Alogan, İstanbul: Belge.
- Degras, J. (1971) *The Communist International, 1919-1943, Documents. Volume II*, London: Frank Cass.
- Ercan, F. (2002) "Çelişkili Bir Süreklilik Olarak Sermaye Birikimi - I", *Praksis*, (5): 25-75.
- Ercan, F. (2003) *Modernizm, Kapitalizm ve Azgelişmişlik*, İstanbul: Bağlam.
- Ergüneş, N. (2005) *Bankalar, Birikim, Yolsuzluk - 1980 Sonrası Türkiye'de Bankacılık Sektörü*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Foster, J.B. (2005) *Emperyalizmin Yeniden Keşfi*, çev. Ç. Çıdamlı, İstanbul: Devin.
- Frank, A.G. (1971) *Capitalism and Underdevelopment in Latin America*, Harmondsworth: Pelican.
- Frank, A.G. (1995) *Lümpen Burjuvazi, Lümpen Gelişim*, çev. A. Yılmaz, İstanbul: Gökkuşluğu.
- Gowan, P. (1999) *The Global Gamble : Washington's Faustian Bid for World Dominance*, London: Verso.
- Gowan, P. (2003) "U.S. Hegemony Today", *Monthly Review*, 55 (3): 30-50.
- Gülalp, H. (1979) *Yeni Emperyalizm Teorilerinin Eleştirisi*, İstanbul: Birikim.

- Gülalp, H. (1986) "Debate on Capitalism and Development : The Theories of Samir Amin and Bill Warren", *Capital & Class*, (28): 139-159.
- Harman, C. (2003) "Analysing Imperialism", <http://pubs.socialistreviewindex.org.uk/isj99/harman.htm>, indirilme tarihi : 31 Aralık 2004.
- Harvey, D. (2003) *The New Imperialism*, Oxford: Oxford University Press.
- Harvey, D. (2004) *Yeni Emperyalizm*, çev. H. Güldü, İstanbul: Everest.
- Hilferding, R. (1981) *Finance Capital : A Study of the Latest Phase of Capitalist Development*, London: Routledge & Kegan Paul.
- Hobsbawm, E.J. (1999) *İmparatorluk Çağı : 1875-1914*, çev. V. Aslan, Ankara: Dost.
- Hobson, J.A. (1938) *Imperialism : A Study*, London: George Allen & Unwin.
- Kautsky, K. (2004) "Ultra-Emperyalizm", çev. M. Çelik, *Conatus*, (2): 161-165.
- Laclau, E. (1984) "Latin Amerika'da Feodalizm ve Kapitalizm", Keskinok, H.Ç. ve M. Ersoy (der.), *Üretim Tarzlarının Eklemlenmesi Üzerine* içinde, Ankara: Birey ve Toplum, 95-119.
- Lenin, V.I. (1992) *Emperyalizm, Kapitalizmin en Yüksek Aşaması*, çev. C. Süreya, Ankara: Sol.
- Lenin, V.I. (1995) *Doğu'da Ulusal Kurtuluş Hareketleri*, çev. T. Ağaoğlu, İstanbul: Belge Yay.
- Luxemburg, R. (1986) *Sermaye Birikimi*, çev. T. Ertan, İstanbul: Alan Yay.
- Maddison, A. (2001) *The World Economy : A Millennial Perspective*, Paris: OECD.
- Magdoff, H. ve Sweezy, P. (1971) "Notes on the Multinational Corporation", Fann, K.T. ve D.C.Hodges (der.), *Readings in U.S. Imperialism* içinde, Boston: Porter Sargent, 93-115.
- Magdoff, H. (1969) *The Age of Imperialism*, New York: Monthly Review Press.
- Magdoff, H. (1977) "Imperialism Without Colonies", Owen, R. ve B. Sutcliffe (der.), *Studies in the Theory of Imperialism* içinde, London: Longman, 144-170.
- Marx, K. (1986) *Kapital*, Cilt I, çev. A. Bilgi, İstanbul: Sol.
- Marx, K. (1990) *Kapital*, Cilt III, çev. A. Bilgi, Ankara: Sol.
- Marx, K. (1992) *Kapital*, Cilt II, çev. A. Bilgi, Ankara: Sol.
- Marx, K. ve Engels, F. (1994) *Komünist Partisi Manifestosu*, çev. A. Sarı, İstanbul: Yorum.
- Marx, K. ve Engels, F. (1997) *Sömürgecilik Üzerine*, çev. M. Erdost, Ankara: Sol.
- Mommsen, W.J. (1982) *Theories of Imperialism*, Chicago: The University of Chicago Press.
- O'Connor, J. (1971) "The Meaning of Economic Imperialism", Fann, K.T. ve D.C.Hodges (der.), *Readings in U.S. Imperialism* içinde, Boston: Porter Sargent, 23-68.
- Olle, W. ve Schoeller, W. (1982) "Direct Investment and Monopoly Theories of Imperialism", *Capital & Class*, (16): 41-61.
- Öztürk, Ö. (2005) *Emperyalizm ve Kalkınma*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Özğür, M. (2003) "Marksizm ve İlkel Sermaye Birikimi", Ünlü, B. vd., *Marksizm ve ...* içinde, Ankara: İmge, 161-191.
- Palloix, C. (1977) "The Self-Expansion of Capital on a World Scale", *Review of Radical Political Economy*, II (2): 1-28.
- Panitch, L. (2000) "The New Imperial State", *New Left Review*, II (2): 5-20.
- Panitch, L. ve Gindin, S. (2004) "Küresel Kapitalizm ve Amerikan İmparatorluğu", çev. M. Yusufoglu, A. Yazır, Panitch, L. ve S. Gindin (der.), *Socialist Register 2004 : Yeni Emperyal Tehdit* içinde, İstanbul: Alaz, 13-55.

- Panitch, L. ve Gindin, S. (2005) "Superintending Global Capital", *New Left Review*, II (35): 101-123.
- Patnaik, P. (2005a) "Yeni Emperyalizm", Tahsin, E. ve M. Öztürk (Yay. Haz.) *Yeni Emperyalizmin Ekonomisi* içinde, İstanbul: Yenihayat, 47-60.
- Patnaik, P. (2005b) "The Meaning of Contemporary Globalization", <http://politicalaffairs.net/article/view/281/>, indirilme tarihi : 31 Aralık 2005.
- Perelman, M. (2000) *The Invention of Capitalism : Classical Political Economy and the Secret History of Primitive Accumulation*, Durham: Duke University Press.
- Petras, J. ve Veltmeyer, H. (2004) *Globalization Unmasked : Imperialism in the 21st Century*, London: Zed Books.
- Rothorn, B. (1985) *Kapitalizm, Çelişki ve Enflasyon*, çev. C. Günay, Ankara: Birey ve Toplum.
- The Commoner* (2001) <http://www.commoner.org.uk>.
- Savran, S. (1986) "Azgelişmişlik : Eşitsiz ve Bileşik Gelişme", *Onbirinci Tez Kitap Dizisi*, (3): 49-72.
- Savran, S. (1996) "Küreselleşme mi, Uluslararasılaşma mı?", http://www.iscimucadelesi.net/kuresel/kurmu_ulmu.htm, indirilme tarihi : 31 Aralık 2005.
- Sönmez, S. (1998) *Dünya Ekonomisinde Dönüşüm : Sömürgecilikten Küreselleşmeye*, Ankara: İmge.
- Türkay, M. (1995) "Gelişme İktisadının Gelişmesi", *İşgüden, T. vd. Gelişme İktisadi, Kuram-Eleştiri-Yorum* içinde, İstanbul: Beta, 167-202.
- UNCTAD (2004) *Development and Globalization : Facts and Figures*, New York, Geneva: United Nations.
- UNCTAD (2005) *World Investment Report*, New York, Geneva: United Nations.
- Warren, B. (1982) *Imperialism : Pioneer of Capitalism*, London: Verso.
- Weeks, J. ve Dore, E. (1979) "International Exchange and the Causes of Backwardness", *Latin American Perspectives*, 6 (2): 62-87.
- Willoughby, J. (1995) "Evaluating the Leninist Theory of Imperialism", *Science & Society*, 59 (3): 320-338.
- Wood, E.M. (2003a) *Empire of Capital*, London: Verso.
- Wood, E.M. (2003b) *Kapitalizmin Kökeni*, çev. A.C. Aşkın, Ankara: Epos.
- Wood, E.M. (2003c) "Sermaye İmparatorluğu", çev. E. Balta, A.E. Doğan, *Praksis*, (10): 239-254.